2847

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 167 (15141) ◆ 1993 чылдың сентябрь 7, вторник ◆

Солунга ат салган шагы 24:00. Садар өртээ 10 рубль.

ХООРАЙЖЫЛАР ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИР

«Дүжүт-93»

Чугула темага интервью

Күскү хүн чылды чемгерер деп чугаа бар. Шынап-ла, бо магалыг кааң аяс хүннерде көдээниң ажыл-ишчилери боттарының бүгү күжүн, мергежилин бо чылдың күскү дүжүүн ажаап алырынче болгаш ниитиниң малынга четчир чемнерни белеткеп алырынче угландырып турары чугаажок. Бир эвес күскү хүннерде үстүнде адаан ажылдарывысты күүседип ап шыдаптар болзувусса, узун кыш-даа биске коргунчуг эвес. Ынчангаш бо хүннерде ёзулуг ажыл-ишчи, турыштуг, сорукуур ажылдап тургаш, бо чылдың дүжүүн-даа чидириг чокка ажаап ап, малга быжыг чем-суурну-даа тургузуп ап болур бис. Көдээниң ажыл-ишчилери бо ажылга белен-даа, хүлээлгезин күүседип шыдаар-даа дээрзинге кым бүзүревес боор.

Ынчалза-даа чүгле көдээ ишчилерже көрнүп алгаш олурар болзувусса база херек нарын дээрзин билири чугула, чүге дээрге кыш чоокшулап олурар, ынчангаш үени камнаар, кааң аяс хүннерни дарый ажыглаар херек. Бо чылын республиканың девискээринге соксаал чок чаап турганындан бергелерге база таварышкан болгай бис. Ынчалза-даа тараа болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый культураларының багай эвес дүжүүн ап болурунуң аргалары бар-дыр. Ынчангаш дүжүт ажаалдазынга-даа, мал чемнериниң белеткелинге-даа чүгле көдээниң ажыл-ишчилери эвес, а хоорайларның, ылаңгыя Кызыл хоорайның чурттакчылары, оон автобүдүрүлгелери, студентилер, тускай ортумак өөредилге черлериниң сургуулдары база киржир апаар.

Дүжүт ажаалдазынга болгаш мал чемнерин белеткээринге кол күш—техника, оларның башкарыкчылары — чолаачылар болгай. Оларның дүжүт ажаалдазынга болгаш мал чемнериниң белеткелинге киржилгезиниң дугайын чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министри Н. Б. ДЬЯКОВТАН дилээн.

— Бо чылдың дүжүүн камгалап алыр талазы-биле чайладып болбас хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыын Тываның автомобильчилери канчаар хүлээп алганыл, Николай Борисович?

— Бир дугаарында чугаалап каар чүве болза, Президентиниң бо Чарлыы чогуур үезинде үнген болгаш кижи бүрүзүн үениң бо берге байдалдарынга хамаарыштыр бодандырыптар ужурлуг. Чүге дээрге рыноктуг экономикаже шилчиишкинниң бо берге үезинде кол айтырыгларның бирээзи — боттарын боттары хандыртынары болгай-ла. Ынчангаш Тываның автомобильчилери бо Чарлыкка хамаарыштыр боттарының бодалдарын чугаалап, дүжүт ажаалдазынга идепкейлиг киржирин дугурушкаш, оларның чамдыктары ажыл-агыйларже аъттанышкан. Шынап-ла, шыны, чугаалаадынар: дүжүт ажаалдазынга кол күш — машина-техника, оларның башкарыкчылары-ла болгай. Бир эвес бо чылгы багай эвес өстүрүп алганывыс дүжүттү чогуур үезинде чидириг чокка ажаап албас болзувусса, ам ажылдаан черле ажыывыс чүү боорул аан. Эрткен чылдарга деңнээр арга чок эки дүжүттү өстүрүп алган-дыр бис. Ылангыя Таңды, Каа-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хем болгаш өске-даа районнарның девискээринде тараа дыка эки өскен-дир. Ам ажылывыс, бүгү сагыш салышкыннарывыс колдуунда чүгле ынаар угланыр апаар-дыр. Ынчангаш Тываның автотранспортчулары боттарының бүгү күжүн дүжүт ажаалдазынче, мал чемнериниң белеткелинче угландырар апаар. Ажы-биле чугаалаарга, оларның ажылы шагда-ла эгелей берген. Бир эвес дүжүт ажаалдазын эки шынарлыг доозар болзувусса, далганга херегленивистиң 50 хуузун боттарывыс хандырып ап шыдаптар-дыр бис. Бо дээрге дыка улуг чедиишкин болуру чугаажок.

— Дүжүт ажаалдазын болгаш малга чем белеткелин организастыг чорудар талазы-биле республика штавы тургустунган болгай але.

— Ийе, 1993 чылдың дүжүүн ажаап алырын чогуур үезинде эки шынарлыг кылдыр организастаары база аъш-чем курлавырларын тургузуп алырын Тыва Республиканың Чазааның, министерстволарның болгаш ведомстволарның эң чугула сорулгазы деп ол Чарлыкта санаан болгаш ону удуртуп-башкарарының талазы-биле республиканың штавын тургузуп, ооң составын бадылаан. Штабтың начальнигинге республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. О. Оюнну бадылаан. Ол штабтың кежигүннериниң аразында көдээ ажыл-агыйның, үлетпүрүнүң, транспорттуң, садыгның, иштики херектерниң, куравтоинспекцияның болгаш өске-даа адырларның ажылдакчылары бар. Чоокку хүннерде ол штабтың хуралы болуп эрткен, аңаа амгы үеде тургустунуп турар байдалды, кандыг ажылдарны кымнарның харылдаары дээш өске-даа айтырыгларны чугаалашкан бис.

— Ажаалдага болгаш мал чемнериниң белеткелиниң үезинде кайы организациялардан чеже машиналар киржир апаар ирги?

— 1993 чылда мал чемнерин белеткээринге болгаш дүжүт ажаалдазынга чүък автомобильдерин чолаачы составы-биле кириштирер дугайында Тыва Республиканың Чазааның доктаалы бар. Ында айтып турарын ёзугаар алырга, Көдээ ажыл-агый министерствозу, Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министерствозу, «Тыва агросервис» каттыжышкын 341 чүък автомобилин чолаачы составы-биле белеткээш, боттарынга ажыктыг керээ негелделерин ёзугаар 1993 чылда мал чемнерин белеткээринче база дүжүт ажаалдазынче чорудар, ооң иштинде Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министерствозу —65, «Тыва агросервис» каттыжышкын — 236, көдээ ажыл-агыйны химижидериниң каттыжышкыны — 40 автомобильдерни чорударын доктааткан. Ынчангаш бо чылдың дүжүдүн дажыглаар автомобильдерни чорударынга холбаштыр районнар аайы-биле керээлерни чарарын районнар чагыргаларының даргаларынга неделя дургузунда хуусаада хандырарын дааскан. Ынчалза-даа ол талазы-биле ажыл дыка шүшпең байдалда чорууп турарын маңаа чугаалаар апаар. Ынчангаш ажыл-агыйларның удуртукчулары транспорт бүдүрүлгелериниң удуртукчулары-биле дарый харылзааны тудуп, керээлерни чарарын дүргедедир херек. Бо ажылды дүргедеткеш, дүжүт ажаалдазынга киржир техниканы дарый ажыглап эгелээри чугула-дыр. Ам бо хүннерде дүжүт ажаалдазы барык бүгү районнарда эгелээн. Аңга ажылдаары-биле 1 болгаш 2 дугаарлыг «Агроүлетпүртранстан» 102 автомобиль районнарда ажылдап эгелээн. Ол ажыл-агыйларда тараа дажыырынга белеткээн, эки септеттинген, кылдынган, аар чүък сөөртүр улуг машиналар чеде берген ажылдап турарлар. Ам тус-тус ажыл-агыйлар, салбырлар дүжүт ажаалдазынга хаара туттунган транспорт ажылдакчыларының ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээр ужурлуг.

— Ажаалдала киржип эгелей берген-даа чолаачыларның талазындан хомудалдар амдызында чок боор аа, Николай Борисович?

— Ажаалда чоокта чаа эгелээн болгай, амдызында байдал черле багай эвес хевирлиг-дир. Ынчалзажок автотранспорт бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының хомудап турар чаңгыс чүүлү бар: ажыл-агыйларның чаңгыс-даа удуртукчузу кымга каш машина херегиниң дугайында чагыг-даа киирбээн, керээ-даа чарбаан болуп турар-дыр. Кажан бүгү автомобильдерни ынай-бээр хуваап каапкан соонда айтырыг тургузар болза, ону шиитпирлээри берге дээрзин ажыл-агыйларның удуртукчулары билбес чогуур. Бис оларның байдалын база билип-ле турар бис: рыноктуг экономиканың берге байдалдары оларны бодандырып-даа турар-ла. А дүжүт ажаалдазы — эң кол айтырыгларның бирээзи дээрзин чугулага көөр херек. Чамдык удуртукчулар транспортту хуу кижилерден алыр бис дижип турар чугаалар база бар. Ажаалданың бүгү айтырыгларын оон-биле шиитпирлеп ап шыдаптарлар бе, ынчаш? Сезинчиг-ле боор.

— Николай Борисович, дүжүт ажаалдазынга-даа, мал чемнериниң белеткелинге-даа кол тургустунуп келир айтырыг —кывар-чаар материалдар болгай. Ону канчаар шиитпирлеп турар ирги?

— Бо бүгү харысалгалыг ажылдарның доктаап туруп алырын болдурбазы-биле бүгү-ле хемчеглерни ап турар бис. Чоокку хүннерде республикаже 3 муң тонна бензинни, 3 муң тонна дизель одаар чүүлүн киир сөөрткен. Ам республикаже киир сөөртүрүнге Абаканда болгаш Абазада 2 муң тонна бензин болгаш 2,5 муң тонна дизель одаар чүүлү белен турар-дыр. Дүжүт ажаалдазынга-даа, мал чемнерин белеткээриниң-даа ажылдарынга ол кывар-чаар материалдар четчир деп санап турар бис, чүге дээрге ооң соонда база-ла ол кывар-чаар материалдар кээр болгай.

Мындыг база бир айтырыг тургустунуп турду: кывар-чаар материалдарны туда акша-биле садып алыр Байдалдың амдызында бергезин, ооң болдунуп болур түвектерин, ажылга шаптыктаашкыннарын өөренип көргеш, ону бо дүжүт ажаалдазының үезинде ажыглавас деп Чазак хуралынга шиитпирледи. Ынчангаш амдызында талоннар-биле бензин кудар апаар.

— Ажаалдага киржип турар чолаачыларга, өске-даа мергежилдиг кижилеринге төлевир, мактал-шаңнал база тургулаар-ла боор аа?

— Ону база өөренип көрген чүве. Мооң мурнунда чылдарда (ынчан акша-төгерик-даа арбын турган үе-ле болгай) ажаалдага ажылдап келген чолаачының шалыны ол ажыл-агый төлээр, а ажылдап турган черинде шалыының 75 хуузу артып каар турган. Ам ындыг эвес: рыноктуң негелделери-биле ажылдаар-ла болгай бис. Ынчангаш чолаачы чүгле ол ажыл-агыйга чежени ажылдап алыр болдур, ынчаны алыр апаар-дыр. Боторулга-чарылга ёзугаар төлевир ындыг-дыр-ла. Ол ышкаш дүжүт ажаалдазынга киржип турар болгаш ажылдап кылыышкынның сезон нормазын күүседип турар комбайнерлерни, чүък автомобильдериниң чолаачыларын, эдилге-мастерлерни шаңнаары-биле оларга 3,5 тонна тарааны халаска бээрин колхозтарның, совхозтарның, коллективтиг ажыл-агыйларның удуртукчуларынга чөпшээрээн.

Мал чемнериниң белеткелинде болгаш дүжүт ажаалдазынга ажылдап турар кижилерге таарымчалыг байдалдарны тургузар, тарааның чидиригин болдурбас, ол ажылдарже чонну мобилизастаар, ол ажылдарның темпизин чогуур деңнелге тургузар сорулга-биле август—сентябрь айларда янзы-бүрү байырлалдар, ёзулалдар, спортчу маргылдаалар болгаш өске-даа культура-массалыг хемчеглер эрттирерин түр соксадырын Чазактың доктаалында айыткан болгай.

— Интервью дээш силерге четтирдивис, Николай Борисович.

— Бо ажылдарның чорууп турарының дугайын «Шынның» номчукчуларынга доктаамал дыңналып турар бис.

Интервьюну бистиң корреспондентивис Маадыр-оол КАЛЧАН алган.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

АКША-ДАА, КЫВАР-ЧААР ЧҮҮЛДЕР-ДАА ЧОГУНДАН

Таңдыда «Шаңган» акционер ниитилелдиң, «Кара-Булун» совхозтуң хову-шөлдеринде тараа бышкан. Баштайгы кезилдениң түңнелинде бир гектарга оңаштыр алдынган кызылтастың дүжүдү 12 центнер хире болуп турар. Ол черлерде үш бригада тараа ажаалдазын чоокта чаа эгелээн.

Районнуң ажыл-агыйлары бо хүннерге чедир 2500 гектар шөлдүң тараазын чыттыр кестиргеш, оон 1500 гектарын таваычалай кестирген.

«Революцияның чалбыыжы» болгаш «Россия» совхозтарның шөлдеринде тарааның дүжүдү эки-даа болза, ам-даа чедир бышпааның барымдаалааш, чамдык механизаторлар мал чемниниң белеткелинге киржип турар хевээр.

Районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Т. А. Хунданов редакцияже улуг дүвүрел-биле дыңнаткан. Чүге дээрге дүжүт ажаалдазынга ажыглаар кывар-чаар чүүлдер районда шуут чедишпейн турар. Ону садып алыр акша чок. Районнуң чамдык көдээ ишчилери ам 3 ай дургузунда акша-шалың албаан. Дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының директору Порожневский Кызылда садыг баазазынга картофель дужаап келирге, ону база хүлээп албаан. Ам картофельди канчаар?

Бо бүгүнүң түңнелинде кижилерниң ажылдаар дээн сеткил-сорук дыка өшкен деп, Тимофей Антонович дамчыткан.

(Бистиң корр.)

◆ ◆

БИИ-ХЕМЧИЛЕР ДҮҮН ЭГЕЛЭЭН

ТУРАН. Бии-Хем — республикада эң тараалыг байлак районнарның бирээзи. Бистиң санап турарывыс эң кааң, кургаашкынныг чылдарда безин бии-хемчилер хөй дүжүттү өстүрүп, бо талазы-биле республикада мурнуку одуругну доктаамал ээлеп келген.

Бо чылын республиканың кайы-даа районунда сигенниң болгаш тарааның дүжүдү эки. А Бии-Хемде база тергиин деп болур. Ылангыя «Кызыл тараачын» коллективтиг бүдүрүлгениң, «Хадын», «Бии-Хем» совхозтарның шөлүнде тараа кончуг кезер үезинде болгаш дески бышкан. Эки үнген дүжүттү ажаар дээш четтикпейн турган тараажылар дүүн баштайгы кезилдеже кирген. «Кызыл тараачын» коллективтиг бүдүрүлгениң Кудукта болгаш Эрги-Кажаа чоогунда шөлдерден механизаторлар баштайгы чаагай дүжүттү кескен. Ооң ортумак хемчээли гектар бүрүзүнден 10-12 центнер ажып турар.

«Саян» совхозтуң тараажылары тарааның бышкарын амдаа каш хонук манаар апарган. А оларның машина-техниказы шагда-ла белен, ындыг-даа болза саанчылар черле хол куруг олурар эвес. Ылангыя Валерий Хелчук-паазының удуртканы — Ленинка салбырының механизаторлары эки шынарлыг мал чемнин хөйнү белеткеп турар. Эр-хейлер!

Районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Ю. А. Чихачёвтуң дыңнатканы-биле алырга, дүжүт ажаалдазы организастыг эгелээн. Тарааның үнгени эки болгаш механизаторларның тура-соору бедик. Бо хүннерде район 12 муң тонна сенаж салыр планын күүсеткен. Силос белеткели база эки. 12 муң тонна сигенни белеткээр, амгы кылганы — 87 хуу.

Виктор КАРА-САЛ.

◆ ◆

ДҮЖҮТ БАГАЙ ЭВЕС

Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйлары бо чылын 4519 гектар шөлден тараа культураларын ажаап алыр. Тараа ажаалдазынче баштай-ла «Бижиктиг-Хая» бүдүрүлге кооперативиниң тараажылары кирипкен. Оон улаштыр «Барлык», «Алдын-Булак» бүдүрүлге кооперативтериниң ассоциациязының тараажылары эгелээн. Үстүнде ажыл-агыйның тараажылары баштайгы үш хүнде 200 хире гектар шөлдүң тараазын ажааган. Дүжүт ортумаа-биле бир гадан 10 центнер болуп турар.

«Хемчик» бүдүрүлге кооперативиниң каттыжышкынының тараажылары бо чылын 1100 гектар шөлден тараа культураларының дүжүдүн алыр. Ажыл-агыйда 8 комбайн бар, оларның бирээзи арат, тараачын ажыл-агыйларының тараазын ажаар. Сентябрь 1-ден эгелеп Шолук-Ховуда «Күзел» кооперативиниң 40 гектар черде арбайын беш комбайн кестирип кирипкен.

Мурнакчы комбайнерлер Маадыр Ооржак, Михаил Монгуш, Болат Хомушку олар боттарының комбайннарын эки септеп, дүжүт ажаалдазынга хыналчалыг белеткенгеннер. Олар Шолук-Ховуда суггат чок шөлде тарааны кезип дооскаш, МТМ, «Хову» кооперативиниң тараазын кезерлер. Дүжүт мында база багай эвес болуп турар.

Хоюг-оол МОНГУШ.

◆ ◆

ТҮЛҮКТЭЭН

Тараа ажаалдазы Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Таңды, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик районнарында кидин түлүктээн.

Таңдының ажыл-агыйлары 2000 ажыг гектар тарааны кезип, оон 1400 гектарын бастырган, Улуг-Хем районда 400 гектар тарааны кезип, бастырган, бир гектар черден ортумаа-биле 10 ажыг центнер тарааны ап турар.

Оон-биле чергелештир картофель ажаалдазы элээн каш районнарда эгелей берген. Чеди-Хөл районну баштайгы хүннерде 5 гектар черниң дүжүдүн ажаап, оон 30 тонна эки шынарлыг картофельди казып алган.

Кин-оол ХЕРТЕК.

◆ ◆

УРУГЛАРЫ ДУЗАЛАШКАН

«Сесерлиг» совхозтуң хойжузу, Бии-Хем район Советиниң депутады Хүлер-оол Ламбранович Салчак Баян-Кол унунда чайлаглап, күзеглеп турар. Ооң уруглары арбын: 6 кижи. Чайгы үеде оларның девии-биле сиген кезер планын ол доктаамал күүседип ап турар.

Малчын өг-бүлениң улуг оглу Вадим Улан-Удэниң дээди өөредилге черинде, Марта Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалын бо чылын дооскан. Ирина Кызылдың башкы институдунуң үшкү курзунуң студентизи, Айзуу Кызылдың коммерция-кооператив училище-техникумунда. Айдаана, Айлан, Хүлер олар Сесерлиг школазында өөренип турарлар. Олар шуптузу чайгы дыштанылгазының үезинде аалынга чыглып келгеш, ада-иезинге дузалажып, сиген кезеринге кижи бүрүзү киришкен. Оларның дузазы-биле аал чоогунда 25 тонна сигенни кезип сарааттаан.

Сарааттаан сигенни удавас Сайыр-Бажынга кыштаагже сөөртүп чедирерин планнап турар.

(Бистиң корр.).

ЧАА ДҮЖҮТКЕ ЧИДИРИГНИ БОЛДУРБАС

Амгы рыноктуг экономикаже шилчилге үезинде бүдүрүп турар продукцияның шынарын экижидип, ону чидириг чокка камгалап алыры — кол сорулгаларның бирээзи болуп турар.

Республиканың шөлдеринде багай эвес дүжүт өзүп, быжып эгелээн.

Ам чаагай тарааны бичиинде-даа чидириг чокка ажаап, шыгжап кадагалаарынче эки кичээнгейни салыр херек. Тарааны комбайн-биле кестирип, ажаап турда база хөй чидириг болур. Комбайнның тараа урар савазын дыдык чер чок кылдыр сыскып, септеп албас болза, шөлдерге хөй тараа төктүп калыр.

Шаңнарже тараа дажыглаар машиналарның кузовтары база тараа төгүлбес кылдыр ыяк септеттинген турар ужурлуг. Ооң ул-чиңгил оруктарга бо-ла эвээш эвес тараа төгүлген чыдар. Оруктарны эоте дээре дескилеп алыр болза, тарааның чидириги-даа эвээжээр, ону дажыглаары-даа дүргедээр. Шаңнарга тарааны түр када шыгжаар шөлдерни асфальтылап, бетоннап, аштап-арыглап, белеткеп албас болза, тараа сай-довурактыг, даштыг; боктуг апаар. Аңаа-ла сигенни кезип, аштап каан шык чер кырынга тарааны түр-даа када шыгжаар болза, тарааның адаа ширтектелдир сыры үнүп, үрелип, улуг чидириг болур.

Тараа болза, дириг организм-не болгай. Чаа ажааган тараа шаңнарга безин амыдыралын уламчылаар. Изиг-соок агаарны үндүр-киир «тынып» чыдар. Ынчангаш оон өл-шыгын дүрген кургатпас болза изип, харын-даа ажыг амданныг, чыттыг апаар, чемиштиг бүдүмелдери ирип, үрелип эгелээни ол-дур. Ынчаар шыназы баксыраан тарааны кижи чемге херек чок, мал чемиинге ажыглаары хоралыг. Бок үнүштер өл-шыктыы тараадан хөйүнү шиңгээдип алган болур. Тарааның өл-шыгын бедидеринге бок холумактыг үнүштер дыка салдарлыг. Ынчангаш бок үнүштерни дүрген арыглап, тараадан аңгылаары база чугула айтырыг. Бок-холумактан арыглаттынган, өл-шыгы кургаттынган тарааны дээвиир-крыщазын, ханазын дыдыктар чок кылдыр эки септеттинген, өрге-күскени, тараа үрегдекчилери насекомнарны хораннап чок кылгаш, арыглап чуггаш, кургадып каан складтарга уруп алыр болза чидириг эвээш болур. Оон башка өюк-чарык черлерден өл-чаъс, хар-дамды киргеш, арай деп кургадып алган тарааның өл-шыгын бедидип, үрелиишкинни болдурар. Чаа кургаткан тарааны дораан эки сооттас болза, соок асфальтылыг азы бетоннаан шала кырынга дүшкеш деринде бээр, температуразы улгадып, өл-шыгы бедээн, үрелип, баксырап, изиишкин эгелээр. Мында кол чүве тарааның изиишкинниң дүрген билип алгаш, дарый хемчег алыры. Тарааның изиишкиниң бажында бичии демир хоолай иштинде термометр суп каан штангыларны тараа аразынга киир кадагылап кааш, үргүлчү уштуп көрүп турганы хынаар. Эң бөдүүн арга, термометр тывылбаанда аңаа, чоону 15-20 миллиметр, узуну 2-3 метр демирлерни аралаштыр кадагылап кааш, үргүлчү оларны хол-биле тудуп хынап турар. Тараа изий бергенде ол демирлер база изий бээрлер. Ынчап турганш наап эгелээн уяларны өй-шаанда тывкылап алгаш дүрген хемчеглер ап болур.

Тараа — температураны багай дамчыдар бүдүмел. Ынчангаш шаңнарга азы складтарга уруп каан тарааның даштындан көөрге аңаа ыыкаш болур. Хынаптарга оон иштинде, ханызында изип турар уялар бар болгулаар, хемчег албас болза ол изиг уялар улам калбарып үнүп кээр, айыылдыг-ла, ынчан улуг когарал болур.

Изиишкин-биле демисежирде кол чүве тарааны кургадыры болгаш соодары. Түр када шаңнга чыдар тарааны транспортерлар-биле ынай-бээр саарып-сайгарып, эжип-коптарып тургаш соодуп болур. Складта чыдар тарааны соок агаарлыг кааң дүнелерде вентиляторлар-биле дерип белеткээн тускай агрегаттар-биле үрдүрүп турган соодар. Октябрь, ноябрь айларда вентилятор дузазы-биле соок агаарны үрдүрүп турган, доңурган тараа келир чылдың чайга чедир безин үрелбес болур.

Республиканың шөлдеринде эки дүжүттүң өзүп келгенинге кым-даа өөрүүр болгай. Өске черлерден тараа дилээри, бээр сөөртүп-дажыглаары шүүтүг, улуг ажыл, ам бо үеде эки шынарлыг тараазын кым-даа бербес боор-дур.

Дыка хөй чарыгдалдарны улуг өртектиг үрезинге, машина-техникага, дериг-херекселдерге, кывар-чаар материалдарга үндүрүп турган, улуг күштү берип, дериин төп, кызып ажылдаан түңнелинде өстүрүп алган дүжүүнге эң харысалгалыг, камныг-хайыралыг болуп, дээштии-биле боттарынга ажыглап, бедик өртек-шинекке-даа чедирип алыр арга бо чылын бар дээрзинге бүзүреп, тараа-биле ажылга, ону ажаап шыгжаарынга 27 чыл ажылдап келген кижи болгаш, сагыш човап бо чүүлдү бижээним бо.

Бистиң тараажылдарывыс ону шаңга уруп алган соонда, ажаап-хайгааравас, оон-биле ажылдавазының түңнелинде эрткен чылдарда эвээш эвес тараа үрелген болгай. Бир эвес шаңнарында тарааның шынарын экижидер күчүлүг техника чок колхоз-совхозтар бар болза, тараа хүлээп алыр черлер-биле дугуржулга кылза эки боор. Чадааннын, Бай-Хаактын, Тураннын, Кызылдын сайгарылга баазазында техникалаа бар, складтарда чыдар.

Бо чылдың чаа тараазынга чидириг болдурбазы-биле демиселди күштелдирер херек.

Чечек-оол ДОСПАН,
Инженер-технолог.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

МОСКВА (РосИТА-СЧТА) Борис Ельцин Дээди Советтиң кежигүннеринге чагаа-бижик чоруткаш, саттынып-хээлилениир чорукка удур болгаш эрге-чагырганың ат-алдарын катап тургузарының талазы-биле оон ап чорудуп турар оралдажышкыннарын деткиирин дилээн. Александр Руцкойну болгаш Владимир Шумейкону албан-дужаалдарындан түр када хостаарының дугайында Президентиниң Чарлыын парламентиниң чугааладажып көөр деп шиитпирлээнинге холбаштыр ол ындыг дилегни кылган.

МОСКВА (РосИТА-СЧТА) Россия Федерациязының Соңгу чуктуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга Владимир Кураминни РФ-тиң Президентизи Борис Ельцин томуйлаан.

МОСКВА (РосИТА-СЧТА). Саха-Якутия Республиканың төлээлери Улан-Үдэге келгеш барганнар Ол республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Климентий Корякин Байкал чоогунуң чурттакчыларынга эвээш эвес каража-когаралды таварыштырган суг, үрелээшкининиң уржуктарын узуткаарынга ажыглаары-биле бир миллиард рубль акша дузаламчызын Бурятияның Чазаанга Саха-Якутия Республиканың Президентизиниң болгаш якут улустуң өмүнээзинден дамчыткан.

МОСКВА (РосИТА-СЧТА) Россияда садып ап турар тарааның өртээ долларның рынок деңнели-биле алырга бөгүн делегей өртээнге, тодаргайлаарга 100-110 доллар чоокшулай берген боор турар.

Экономиктиг болгаш политиктиг ниитилелдер төвүнүң эксперти Владимир Грищенко тарааның делегейде болгаш чурт-даа иштинде өртектерин шинчилеп, деңнээнинге үндезилээш, бо чугула айтырыгга хамаарыштыр чамдык баш удур санаашкыннарны көргүскен. Бир эвес тарааны күрүнеге садарының өртээ улгадыр болза, баштай аъш-чем барааннарынга, ылаңгыя хлебке, макарон кылыгларынга, волнага, а ооң соонда — комбикормнарга, эът-сүт продукциязынга өртектерниң дыка улгадырынга чедирип болур деп, ол санап турар.

Ол специалист өске-даа тодаргай саннарны «Известия» солунга үнген чүүлүнде адаан. Бир эвес хлеб бүдүреринге күрүнеден немелде төлевирни соксадыптар болза, декабрь айга чедир аъш-чемниң, ооң иштинде хлебтиң өртээ эвээшле дээрге үш катап улгады бериир болур: бир килограмм хлебтиң 200 рубль, эът болгаш сүттүң амгы деңнелинден —2—3 катап аартаар.

НОВОСИБИРСК (РосИТА-СЧТА). Ол областа социологтуг шинчилел үезинде айтырыгларга харыылааннарының чүгле дөрттүң бири хуужудулганы деткип турарын чугаалаан. Ынчалза-даа хуужудулгага удур кижилерниң саны оон-даа эвээш— айтырыгларга харыылааннарының 19 хуузу болган. Оларның хөй кезии — 58 хуузу, хуужудулга талазы-биле боттарының тодаргай-ла туружун билбес болганы эндептиг.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ (РосИТА-СЧТА). Европаның чаартылга болгаш хөгжүлде банкызының эргелекчилер чөвүлелиниң Россия талазының саналдааның ёзугаар ол чөвүлелдиң чыл санында эртер хуралының ээлчеглиг чыыжын 1994 чылдың август 18—19-та Санкт-Петербургка эрттирерин шиитпирлээн. Аңаа холбаштыр ол хоорайның чагырга чериниң даргазы — мэр Анатолий Собчак ону организастаарының комитедин тургускан.

ИРКУТСК (РосИТА-СЧТА) Россияның ховартап, чидер дей берген черлик дириг амытаннарының даңзызында кирбээн аңнарны өлүргени дээш харысалганы күштелдирериниң хемчеглерни Иркутск областа ап чорудуп турар. Ынчангаш моон соңгаар оор төтчеглеңчилер мурнундагызындан хөй торгаалды төлээр апаар: чижээ, тооргуну өлүргени дээш 30 айның эң эвээш ажыл төлевирин, буур-булан, сыын, сарыг-кундус дээш 10, иви, киш болгаш хүрең адыг дээш — 15 айның ажыл төлевирин төлээр ужурлуг. Ниитизи-биле даңзыда үжен ажыг хевирниң аң-меңнери болгаш куштары кирген.

УФА (Профи). Башкортостан Республиканың профэвилелдериниң каттыжыышкынның чөвүлелиниң негелдезин ёзугаар ол республиканың Чазаа 1993—1994 чылдарда дээди өөредилге черлеринге деткимче-дузаламчы көргүзериниң программазын хүлээп алган. Ында студентилерге, аспирантыларга, башкы-профессор составынга болгаш дээди өөредилге черлериниң ажылдакчыларынга социал деткимчени тодараткан. Ылаңгыя өскүс студентилерге ай, чыл санында акша дузаламчызын, БР-ниң Дээди Совединиң болгаш Сайыттар Чөвүлелиниң адындан стипендияларны, даштыкыга студентилерни, аспирантыларны болгаш башкыларны өөредир акша-хөреңгини тускайлаан.

МОСКВА (Профи.). Эмчилерниң, башкыларның, культура ажылдакчыларының профэвилелдериниң удуртукчулары аңаа болган парлалга конференциязынга күрүне бюджединден бо адырлар алза чогуур акша-хөреңгизиниң чартыындан безин эвээжин ажыглап турарын хомудап чугаалааннар. Ооң түңнелинде эмнелгелер хагдынып, школалар тудуу ара соксап турар болгаш эмчилер, башкылар боттарының ажылын каггаш чорууп турар. Оларның хөй кезии эң-ле ядыы-түреңги кижилерниң санында кирген.

АЖЫЛ СОКСАДЫЫШКЫНЫ ЭГЕЛЕЗЕ ХӨҢНҮ-ЛЕ

Удуртукчуга сөс

Россия Федерациязының агроүлетпүр комплекизиниң профэвилел ажылдакчыларының шиитпири-биле август 12-де Москвага «Тараачын ажылы камгалаарының хүнүн» эрттирген. Ынчан Вологда область биле Тывадан аңгы республика, край, область төптеринге, хөй-хөй хоорайларга митингилерни, тыскаалдарны организастаан. Вологда облазынга ону эрттирбейн барган чылдагааны мындыг: июль айда-ла область администрациязы биле профэвилелдериниң аразынга болган чугаалажыышкыннар соонда Москваже чамдык негелделерни чорудупкан турган. Бистиңге болбааның чылдагааны бо: ол чылыш биске эрткен Республика хүнү-биле капсырлажы бээр боорга, бис АҮК ажылдакчыларының профэвилелиниң ТК-зы-биле дугурушкаш, удурланыышкынның ол акциязын манаа эрттирбес деп шиитпирлээн бис. Ам херек кырында АҮК-түң ажыл-агыйларының барык бүгү девискээрлеринде ажыл соксадыышкыны болу берип болурунуң байдалын чаалаан болгаш ол дугайын РФ-тиң Чазаанга сагындырган. Бир эвес РФ-тиң Дээди Совединге, Министерлер Чөвүлелинге — РФ-тиң Чазаанче чоруткан негелделерни Чазак күүсетпейн баар болза, көдээ ишчилер күрүнеге продукция садарын соксадыр болгаш ажыл соксадыышкыннары эгелей берзе хөңнү-ле.

АҮК ажылдакчыларының профэвилели шак ындыг шиитпирлиг хемчеглерни чүге ап эгелей бергенил дээрге, шылчыдылгелиг бо үениң бүгү-ле аар чүъгү — көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлериниң орулгазын халыштап алгаш, бүгү-ле өртектерниң тамыйтыр өскени, акшаның шуут үне чок апарганы көдээ ишчилерниң эктиниң кырында чүдүрлү бергени-биле болуп турар. Мал ажылының продуктуларынга шуут-ла эвээш хемчээлдиг дузаламчы акшаны болгаш хову ажылдарынга чиигелделиг чээлилерни бээрин саалады бээр чоруктар оларны шуут-ла үне чок болдуруп турар. Чогум-на ооң хараазы-биле машиналар, дериглелер, минералдыг чемишчидилгелер болгаш өске-даа материал-техниктиг курлавырлар садып алыры улам-на кызырлып бар чыдар. Ооң түңнелинде көдээниң бүдүрүкчү күчүзү кудулай берген. Херек кырында бүгү адырлар карылгалыг апарган. Агроүлетпүр комплекизиниң инвестициялыг аргалары кызырлып турар. Сөөлгү чылдарда көдээ ажыл-агыйга капитал салыышкынының хемчээли үш катап кызырылган, ооң кызырылдазы бо чылын оон-даа улгадыры магатчок болуп турар. Көдээниң социал байдалы бузулган. Улус ажыл-агыйының өске адырларынга бодаарга күш-ажылдың телевири көдээ ажыл-агыйда элээн каш катап эвээжээн.

Бо бүгү болгаш оон-даа өске чүүлдер совхозтар ажылчыннарын, фермерлерни, коллективтиг ажыл-агыйларның кежигүннерин кончуг берге байдалда чыгап келген. Ынчангаш АҮК-түң Координация чөвүлели июль 21-де эрттирген хуралынга негелделер хүлээп алган болгаш ону июль 23-те АҮК ажылдакчыларының профэвилел ТК-зының президиумунга бадылааш, РФ-тиң Чазаанче чорудупкан.

А июль 30-дан август 2-ге чедир чөпшээрежилге комиссиязы ажылдаан, ынчалза-даа РФ-тиң Чазааның билдинмес туружунуң түңнелинде чогумчалыг шиитпирни ажылдап шыдаваан. Ам арбитраж кежигүннери ажылдап турар. Бир эвес чоокку үеге чедир Чазактың туружу өскерилбес болза, ажыл соксадыышкыннары ынчан эгелей берип болур.

Бир эвес негелделерни ылавылап көөр чүве болза, оларда боттанмайн баар хире чүве чок ийин. Ол негелделерниң чамдыктары бо-дур:

1.1994 чылдан эгелеп көдээ ажыл-агыйны федералдыг фондудан план-программа ёзугаар акшаландырарын боттандырар. Ол фондудан алдынган акша-хөреңги тус чер бюджединиң хөреңгилери-биле кады бараан бүдүрүкчүлериниң бот-тускайлан болгаш ажылгыр-тывынгыр апарганының ачызында агроүлетпүр комплекизин халбартыр хөгжүдериниң доктаамал хандырып болур.

1.1. Тускайлаттынган акша-хөреңгиниң бир ай хуусаа дургузунда бараан бүдүрүкчүлеринге чеде берген турарын хандырар системаны ажылдап кылыр болгаш боттандырар.

1. 2. Көдээ ажыл-агый продукциязының кол-кол хевирлериниң дараазында индексаттынып турар магадылаттынган (камгалаттынган) өртектер-биле садып алыр долаа хевирин 1993 чылдың төнчүзүнге чедир шиңгээдип алыр.

1.3. Төлежилгелерни чогуур үезинде боттандырары дээш банкыларның экономиктиг харыысалгазын күштелдирбишаан, бот-боттарының аразынга санажылгаларны дүргеделдир талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр.

1. 4. Көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлери-биле санажылгаларны чогуур үезинде кылып шыдавайн турар бүдүрүлгелерниң, садыг организацияларының база аъш-чем болгаш көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң харыысалгазын, оларга онаар торгаал санкцияларын шыңгыырадыр.

1. 5. Санажылгаларның инкассо хевирин катап тургузар.

1. 6. Продукция болбаазырадыр черлерниң (белеткелчилерниң) продукцияны хүлээп албаанының, өртектерни, тарифтерни, шыңнарның негелдезин барымдаа чокка өстүргениниң уржуундан бараан бүдүрүкчүлери продукцияны чогуур үезинде чорудуп бербээни дээш харыысалгадан оларны хостаар чуруумну ажылдап кылыр.

2. Чоннуң социал камгалалын күштелдирер, чурттуң бараан бүдүрүкчүлериниң хоозурап дүжер чорууп болдурбас сорулга-биле:

2. 1. Даштыкыдан көдээ ажыл-агый бараанныры садып алырынга хамааржышкан бүгү айтырыгларны Россияның Аграр эвилели-биле баш удур дугуржуп тургаш шиитпирлээр;

2. 2. Бир эвес ындыг продукцияны Россияның бараан бүдүрүкчүлери чогуур хемчээлдиг-биле бүдүрүп турар болза, даштыкыдан аъш-чем болгаш көдээ ажыл-агыйның чиг эдин садып алырынга дотация кылдыр көрдүнген акша коэффициентилерин күш чок болдурар;

2. 3. Аъш-чем болгаш продукция болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерге херектиг Россия Федерациязында бүдүрбейн турар чиг этти даштыкыдан ап турар тавырыгада ол чүүлдерден кызыгаар каайлызы база немээн өртек үндүрүүн тыртарын болдурбас.

Бо негелделер дээрге, көдээ ажыл-агыйга бүт кырынга быжыглып алыр аргапы бээр, амыдырап-чурттаарынга эң-не эргежок чүгүла чүүлдер ышкажыл. Олар бодунуң ээлчээнде аш эгелей бээрин кайып болдура бээрлер ийик.

Бирги пунктуну алыыл. Ол хоойлу-дүрүмге дүүшкек. Бирээде, кандыг-даа чурт көдээ ажыл-агыйга дузаламчыны көргүзүп турар. Биске ол шуут эргежок чүгүла. Мында аңаа-ла-бир чылдагаан бар. Чүл дээрге дериглелерге болгаш техникага, оон иштинде көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрүп турар техникага өртектер оларның шынарының күсели-биле делегей рыногунуң деңнелинде чеде бергени боор турар. Ол хиреде-ле көдээ ажыл-агый продукциязынга өртектер ол деңнелден дыка куду болуп артпышаан. Бир эвес америк, бельгий, азы француз кижиге бистиң комбайнывысты 15 мун доллар-биле садып ал деп саналдаар болза, ол алыр бе, албас бе дээр дугайын бодаар, а бир эвес оларга 1 килограмм эътти 1 доллар-биле, азы 1 литр сүттү 15 цент-биле садып алырын сүмелээр болза, ону садып турар кижи арай четпессимээр кижи-дир деп баарлар. Бистиң бараан бүдүрүкчүлеринге ол өртектер дээрге боттанмас күзел-биле дөмей чүве ышкажыл. А кино садып алыр өртектер оортан 2-3 катап эвээш болдур эвеспе.

Ийиде, көдээ ишчилерниң амыдырал-чурттаалгазын дораан-на экижидиптер дугайында чугаа чорбайн турар. А чугаа болза, бүдүрүлгени моон соңгаар улам калбартып тургаш, көдээ ажыл-агыйга чурттай бээр аргазы тывары ның дугайында болуп турар. Көдээ ишчилерниң амыдыралы улам-на бай, шыдалдыг, тодуг-догаа болурунга бүдүрүлгелер удуртукчуларының, хоорайлар чурттакчыларының талазындан боттуг дуза, деткимче, быжыг харылзаа туралары черле дыка-ла күзенчиг-дир.

Үште, бир эвес көдээ ажыл-агый продукциязынга өртектерни делегей рыногунуң өртектери-биле деңнеп каар болза, ынчан хүннүң-не кымның-даа эът, сүт, а харын-даа алгыдан болгаш дүктен кылган идик-хеп аймаан садып алыр арга-шинээ чок апаар. Ындыг болганда негелделерни сүме, санал-онаа ышкаш кылдыр көөр херек.

Ам ийиги пунктуну алыыл. Кажан ол-ла аъш-чем аймаан киир садып алырынга хөй түңнүг акша-хөреңгини чарыгдап тургаш, а бистиң бараан бүдүрүкчүлеривистиң шак-ла ындыг аъш-чемин садып алыр дугайында чугаа үнүп келирге, ооң өртектерин элээн каш он катап эвээш адай бээрге, шак ындыг туруш дыка-ла чиктиг апаар ышкажыл.

Өске пунктулар дугайында база-ла шак-ла ынчаар чугаалап болур. Бир эвес акшаландырыышкын чайның төнчүзүнде, азы күзүн болдуна бээр болза, ынчан көдээ-тудугжулар, азы мелиораторлар канчаар ажылдаарыл?. Бир эвес бедик мергежилдиг кадрлар белеткеп алырынга акша-төгерик тывылбас болза, бүдүрүлгени калбартырының болгаш хөгжүлде дугайында кандыг чугаа турар боор?

Чогум-на ынчангаш профэвилели эң-не шиитпирлиг хемчегни — ажыл соксадыышкынын эрттирер деп шиитпирлээн. Оон өске кандыг-даа арга чогун амгы байдал көргүзүп тур. Шак ындыг хемчеглер албас болза, көдээ ажыл-агый шуут-ла хоозурап каар, оон түңнелдери кандыг болурун чугаалаары берге. Көдээниң чурттакчылары кайнаар баарыл, чүнү кылырыл, канчап чурттаарыл?. А шуут-ла хоорайлаожедиг дээр бе? Ийет хоорайже көшкен, чораан улус чоруй барган. Бүдүрүп турар продукциязы улуг карылгалыг-даа болза, көдээ черге ыяак кижилер ында артып калгылаан.

Владимир СУВАН-ООЛ.
АҮК-түң профэвилел организацияларының республика чөвүлелиниң даргазы.

●Ырак-узакта ук-ызыгуурларывыс

ТАЛЫГЫР ЫРАКТА ТАНЫШКАНЫМ ТЫВАЛАР

ТДЛТЭШИ-ниң төөгү болгаш этнография секторунуң эргелекчизи, төөгү эртемнериниң кандидады Марина Васильевна МОНГУШТАН бо удаада интервью алыр ужурга таварыштым. Шала кайгаан хевирлиг магадаашкыным ужуру мындыг. Сактырга-ла дүүн чаа ышкаш сагындырар 1977 чылда, мээң баштайгы шимим «Оруктар, оруктарга» допчу болгаш тода сайгарылганы «Тувинская правда» солунга бижээш. Ленинградтың күрүне университединче кирген кыстың ам кым болу бергени. Ол ынчан-на «Испытание» (Шылгалда) дээр аттыг чүүлүнге «кол-ла чүве — чаа драматургтуң төрүттүнгени» деп бижээниниң ам-даа утпайн чоруур мен. Маринаның ада-иези—мээң үе-чергем: адазы — шоодуг болгаш дузаашкынныг чогаалдарның чонда чарлыг чогаалчызы Василий Борахоевич, авазы — хоочун тыва журналист Галина Шырбановна Монгуштар.

Марина Васильевна — талантылыг аныяк төөгүчү, этнограф эртемден. Ол бо чайын (июнь-июль) Кыдатта чурттап чоруур бистиң ук-ызыгуурувус тываларга чедип, оларның ажыл, амыдыралын эртем ёзугаар шинчилээн. Ооң дугайында сонуургаарымга, узун оруктуң удазыңныг сыптаан мөңгүн ичези арт-сын ажыр найыралдың хевиринге чугуре берди:

— Англияның Кембридж ниверситединде иштики Азияның культуразын, бойдус амгалалдыг байдалын (экологиязын) өөренип шинчилээр өпче беш чурт (Кыдат, Моол, ыва, Бурятия, Англия) кирип урар. Ажылдың программазы 992-95 чылдарга хуваай турустунган. Ук төпту «Макартур» дээр америк фонд кшаландырып турар чүве. л төптүң шугуму-биле Кыатта тываларны дилеп тып, өренип шинчилээр дээн онуургалдыг күзелим бо айын боттанганы ол.

— Төптүң беш кежигүннениниң төлээлери чордунар е?

— Чок-чок. Бо удаада мен аскаан чордум. Чүнү мурнай ени үдеп, хелемечилеп дээш, оттуг дузаны көргүзүп чораан ртемден эштеримге өөрүп еттиргенимни илередиксеним. Кыдаттың хамаатызы азах эртемден оол Дильмуат Омар чурттуң иштинге үелчү мээң-биле кады чорду. Синьдзян-уйгур автономнуг айонунуң төвү Урумчиге кыат эртемден Цуй-Иен Ху луг дузаны чедирди. Оота ени Урумчиниң башкы институду эки, таарымчалыг хүлээп алды. Ооттан алтай ймактың төвү Алтай хоорайже чоруптувус. Ол аразы 700 жыг километр, чамдык чери ээр-дагыр, берт оруктарлыг чер болду. Ону автобустуг барык 19 шак дургузунда эртивис. А Алтайга баргаш, тывалар чурттап урар суурларже эртериниң чөпшээрелин улуг бергедээшкин чокка алдывыс. Бистиң-биле алыр болза, кызыгаар районнарже чөпшээрел-дир ийиң але. Ынчалдыр тываларга — көк мончактарга (тываларны Кыдатта ынчаар адаар) ужураштым. Тывалар коллуунда Ком, Ак-Хаба, Ханас суурларда казахтар, моолдар-биле холуй чурттап турарлар чорду.

— Баштайгы кыдат тывазын канчап тып, канчаар ужураштыңар?

— Кандыг-даа бергедээшкин чокка тып алдым. Чоогумга турган улус боттары аразында тывалап чугаалажы бердилер. Бо талыгыр оранга тыва чугааны баштай дыңнаарга — өөрүнчүг-даа, тоолзуг-лаа чүве чорду. Чугаалажы бээримге, мени Тывадан келген деп билгеш: «Хаа, оңзазын! Чаражын! Кандыг кончуг эки чоор!» — дээш-ле көдээ суурлар чурттакчылары кандыг ийик, шак-ла ынчаар алгыржып, үглеп-ле эгеледилер. Сактырга-ла сагыныышкан чоок төреддерге дөмей чорду. Ооң эгелээш-ле очулдурукчу-хелемечи-даа херек чок апарган.

— Кыдатта бар тываларның сан-түңүн тодараттыңар бе?

— Мээң бо четкен черимде тывалар 1990 чылдың чизези-биле 2332 кижи. Бо бүрүткелге доот бүзүрээри дыка берге. Дылы тыва-даа болза, паспорт-документилеринде моол, казах кылдыр бижиткеннер кончуг хөй. Ол ышкаш тыва кыс өске национал оглунга кадай кылдыр барып аарга, ооң нация-аймаа, ажытелү ашааны-биле бүрүткедир апаар. Ынчап -кээрге, тыва дылдыгларның саны үшчок хөй турар ужурлуг. Кыдатта тыва дыл өөредир тускай национал школа чок. Тыва дыл чүгле өг-бүле дылы болуп турар. Ындыг болганда ында тывалар дылын, нациязын чидирбес дээш, чүс-чүс чылдар дургузунда чүү хире ук-ызыгууру дээш туруштуун, шыдызын болап көрүнер даан.

— Тываларның кандыг-кандыг төрел бөлүктери бар болур-дур?

— Сояннар, көгиттер, ооржактар, таңдылар, көйүктер, шанагаштар, мончактар.

— Мончактар дээрге, алыс силерниң угуңар Монгуштар эвес деп бе, Марина Васильевна?

— Чалавас — дээш, хүлүмзүрбүшаан, интервьюну уламчылады — Дыка ырак талыгырда-даа болза, тыва радиону дыңнап турар, адам чурту — бистиң Хөндергейивисти безин билир. «Хөндергейим» хөлчок караш ыры дижир тывалар боллур ийин. Оларның Тыва дугайында хөйнү билири мени кайгатты. Бистиң радио дамчыдылгавыстың шагының эвээжин суг айтырарлар дивеспе. Аравыста ажык харылзаа барык чок турган, а ам чүгле эгелеп турары бо-дур. Ону черле үспээлнеер дээн янзылыг хөөнү кижи бүрүзү чугаалаар болду.

— Алыс амыдырал-чуртталгазының ниити деңнели кайы хире-дир?

— Кайда-даа амыдыралдың нарынын билир силер. Чүгле тываларның эвес, а бүгү Кыдатта байдал ындыг-ла кончуг эки эвес. А бистиңде кандыг-дыр?... Кыдат тывалары—мончактар коллуунда мал ажыл-агыйлыг. Өглерде чурттап турарлар. Тускай эртемниглери — башкылар, эмчилер. Коллуу-ла Урумчиге ортумак өөредилге черлери дооскан болгулаар. Ханас суурда бир оол харын Венгрияда өөренип турар деп дыңнадым. Ком, Ак-Хаба, Ханас — коллуу ыяш бажыңнарлыг суурлар. Олче орук берге. Кыжын автомобильдер харылзаазы үзүтү бээр. Самолет чүгле Алтайга чедир ужар. Аът, терге, шанак — кол транспорт. Шанак, тергени боттары кылып ап турарлар. Аажок ажылгыр чон. Ногаа өстүрүлгези дыка сайзырангай. Эътти база ногаа-биле болбаазырадып чиирлер. Танцы-сам, ыр-шоор дээнде кайгамчык сонуургалдыг тывалар. Коллуунда-ла вальс, фокстрот, танго ойнаарлар. Сонуургаачалдарын канчаар. Чижээлээрге:

— Хааныңар эки бе? (Президент деп турары ол)

— Ийе, эки, тыва кижи — мончак.

— Оо, экизин аа! Магалыг чыргалдыг-дыр силер!...

Черле ынчаш бистиң көдээде ышкаш, «Аа оо, Чүве-дир але. Ындыг бе? Чаагайын, магалыын. Уваа» дээн чижектиг магадаан аяннар чугаага бола таваржыр. Хелемечи херег левейн ажылдап турдум. Аңаа арыг тыва чугаа-дыр ийин. Ынчалзажок бистиң чамдыкта орустай кааптарывыс дег, казах, моол сөстер бо-ла таваржыр чорду. Чамдык чингине сөстерни сонуургадыйн: ачай—ажай, билзек—түстүк, очулдурар—аңдарар, чугаалажыр—хоочулажыр, хойну өөзэр — хойну соар, каш харлыг силер — чеже чаштыг силер, муң—мың, ашак—ашияк, эвээш — ивиеш, таңцылаар—бийлаар, кырганнар — хоочуннар...

Дыка хөй ырларны, чугааларны бижидип алган мен. Ырлап турда, салымныг-ла чон. Ыры-биле белек солчур. Бир ырыдан меңээ өөрет, а мен сеңээ база бир ырыдан белек кылдыр өөредийн дижирлер.

Хойну казах езу-биле боскун одура кезип өлүрер болду. Ынчалзажок тывалар оваазын дагааш, ынчан бис ышкаш, хойну өзел өлүрерин эскердим.

— Байыр-найыр көрдүнер бе?

— Кыс бээр дойга кириштим. Куда дишпес улус болду. Ханас суурда аныяк тыва кысты Ком суурнуң тыва оглунга бердилер. Ону манаа чугаалаары дыка узун. Дыка онза. Кончуг кырган, диштери чок улуг өгбелер, эмелер аңаа чыглыр, йөрээлдер, ыры-сөс шуут тускай, 20—30 чылдарның Тывага куда-дою сагындырар. Чугаа-соот тускай аянныг, чазык-чаагай, каткы-хөг...

— Кым-кым деп чаа эшөөр, төрелдер тып алдыңар?

— Хөй. Оларның аразында 20 харлыг тыва кыс башкы Улунхар Догжун. Урумчиниң башкы училищезин дооскан, моол, кыдат дыл башкызы кыс. (Тыва дыл школа программазында кирбейн турар) Ак-Хаба суурда 40 харлыг тыва дарга Солоңго сугга элээн каш хондум. Кадайы Заяты — 37 харлыг. Дыка эки өг-бүле. Бүгү чүвени боттары кылыр. Стол, сандай, орунну безин эр кижи боду чазап кылып аар, а кадайы пөс, хөвең саткаш, шоорганнары дарап алыр чорду. Бажыңның иштики туружу кыдат, казах хевирге салдынган боор чорду. Бир-ле катап кулаам aарый берген, ынчан Заяты мени тыва эмчи Бүзөп Делгерге чедире берди. Ол эмчи дамдыладыр эм бээрге, кулаамның хоочузу чаңгыс-ла хүн эттине бергени кайгадым. Бистиң Тывага болза, 2 неделя-даа чиңнедип эмнедир чүве-ле болгай. Эм-таң аймаан оът-сиген, үнүштен кылыр, дыка сайзырангай чер дээрзин эскердим.

Чоннуу, черни бактаар эвес, кончуг сагыш човаачал, сонуургак, ажылгыр, кежээшалып чон болду. Кажан-даа утпас мен. Сөөлүнде байырлашкаш, үнүп чоруптарымга хамык тываларның мени эдерип, соомдан шупту маңнажыпканы — сеткилимге дыка-ла дегген. Хан төрел деп чүве ол-дур ийин. Уттундурбас-ла ужуражыышкыннар болду! Эрги чаңчылдар, езулалдар, чаагай чүүлдерни хөйү-биле билип ап болур, ырак-даа болза — эргим болгаш чоок мөжүнүң чону — тываларым болду.

— Дараазында кажан төрелдеривиске моорлап чедер ирги силер?

— Даарта-даа болза! Чүгле үе, нарын-берге байдалдар, чарыгдалдар деп чүве бар ышкажыл.

— Ажырбас, Марина Васильевна. Хан төрелдер кажан-даа кады боор бис. Ак орукту ажыткан-дыр силер, а моон соңгаар төрелдерге бисти харын баштап чедиреринерге бүзүрээр-дир бис. Улуг-Хемниң—Энесайның ыдык бажы-биле Урумчи аразынга удурдедир аалдажып турар аргазы улуг Кыдаттың, Тываның чазактары билдилиг шиитпирлептер. Чогаадыкчы аян-чоруунар чогумчалыг үре-түңнелди арттырарын Азия төвүнүң тываларының өмүнээзинден күзедим, Марина Васильевна. Амдызында силер-биле байырлашпас мен, Кыдат тываларының дугайында чугаавыс төнчү чок, ажык артсын. Четтирдим!

Владимир СЕРЕН-ООЛ
чугаалашкан.

«ЭРТИНЕЛИГНИҢ» МУРНАКЧЫЛАРЫ

Өвүрде «Эртинелиг» совхозтуң хойжузу Кара-оол Хүр-оолович биле Кара-кыс Сагаан-ооловна Ховалыглар 1962 чылдан бээр хойжулааш, чыл санында бедик көргүзүглерлиг ажылдап келген. Олар бо чылын хой ажылдыг Өвүр районга мурнунче кымны-даа киирбээн. Чүс хойга оналштыр 125 хураганны өстүрүп доруктурган, хойдан дүк кыргып алыр планын база ажыр күүсеткен.

— 100 килограмм дүктү кыргып алдывыс, ону дужаар чери билдинмейн чыдып берди. Бо хире үнелиг продукцияны мынчап туруп бээрге, канчаарыл—деп, малчын Кара-оол Ховалыг хомудап олурар.

«Эртинелигниң» мурнакчы хойжулары район Наадымынга киржип, бирээзи аът-биле, а кадайы сарлык-биле шаңнаткан.

Амгы үеде олар Ак-Кара-Суг бажының Кара-Баалык тайгазында чайлап, малын эки семиртип, чай дургузунда бир черге 9-10 ажыг хонуп одарладып тургаш, аллы одарны солаан. Ооң-биле кады мал чеми белеткээр ажылды кызымак чорудуп, бо чылын 15 тонна сигенни белеткээр тургаш, чартык кезиин кылып апкан.

Оларның кыштаа Куржаңгы деп черде, ында чурттаалга бажыны, чупар-бажың бар. Кудук чок. Сугну эккеп турар. Мал оолдаашкынының үезинде кыштагны бичии мотор күжү-биле чылыдар.

— Мээң сеткилимниң хомудадып чоруур чүүл бар. Кажаам эргижирээн. Чаа кажаа тудар дээш ыяжым дүжүрүп каан чыдып берген. Совхоз та чүге туттурбайн турар чүве ийик. Мал кажаазы багай болурга, малды үениң негелдезинге дүүштүр өстүрүп көвүдедиринге таарымчалыг эвес-тир.

— Хой оолдаашкынын кажан, канчаар чорудуп турар силер? — деп оон айтырдым.

Ол шоолуг-даа боданмайн мынча диди:

— 2-3 чыл мурнунда бистиң районга хой оолдаашкынын декабрь, январь айларда чорудуп турдувус. Ол хуусаада чорударга, мал чеми хөй негеттинер. Сакманчылар үр ажылдаар, ынчангаш чарыгдал хөй болуп чүве чорду. Март, апрель айда оолдадырга хөй мал чеми хереглевес. Март айның сөөлзүреди төрүттүнгеи хураганнар келери-биле кады одарлап чоруй баар боор чүве. Ынчаарга хойнуң сүдү база арбын болур. Мен хой оолдаашкынын 15-18 хонук иштинде чорудуп турар мен. Хойнуң сула эдержилгезин октябрь 10-дан эгелеп чорудар бис. Сула эдержилге үезинде кодаңымга 7-8 кошкар салыр мен. Ынчан оларның чемгерилгезинче чүгула кичээнгей салыры чугула — деп, Кара-оол Ховалыг чугаалады.

Чамдык хойжулар эвээш хураганнар алган болур чүвеедир, ооң чылдагааны чүү болур чүвел? — деп айтырарымга, ол мынчаар тайылбырлады:

— Ында чылдагааннар-ла хөй. Хойнуң боозу улгадып келгенде, кончуг кичээнгейлиг кадарар, оларны ойладып хойзуп болбас, хойлар ара салыр апаар, өлүг хураганнар төрүүр чоруктар оон үнер. Боос хойларга немелде чемнерни берип, ажаалдазынче улуг кичээнгей салыр херек. Чайгы үеде хойнуң семиртилгезин эки чорудар, шырак хойларның хураганнары боткур болур. Ынчангаш дүрген доругуп өзер боор чүве дээрзин ажылымның дуржулгазындан көрдүм.

Өгнүң херээжен ээзи Кара-кыс Сагаан-ооловна чаш хураганнар өстүрер талазы-биле ажылынга бедик мергежилдиг. Кара-кыс Сагаан-ооловнага 1992 чылда «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тывыскан. Ол 8 уругнуң хүндүлүг авазы. Уругларындан Саида, Буян мурнакчы сакманчылар, район Наадымында оларның кайызы-даа өртектиг белектер-биле шаңнаткан.

— Ажыл, амыдыралыңарда хомудап чоруур чүүлүңер бар бе, Кара-кыс Сагаан-ооловна? —деп айтырдым.

— Ол дораан-на, чок боор бе, шалыңывыс амгы үениң байдалында аажок эвээш, бо чылдың апрель айдан бээр шалың албадывыс. Республиканың байырынга баар дээш, бичии акша алдывыс. Мындыг боорга арай-ла хомуданчыг болур-дур. Автомагазин кээрин кээр-дир, Кижиниң сеткилинге кирер бараанныр эккелбес-тир. Бар бараанныарның өртек-үнези талыгыр болур чүве-дир—деп, малчын хомудалын чажырбады.

Клим-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

Өрт камгалалы

СЕРЕМЧИДЕ ХОРА ЧОК

1993 чылдың бирги чартыыңда Бай-Тайга районнуң девискээринге улуг, бичии 27 өрт болган. Оларның кол-ла чылдагааны улуг кижилерниң отту серемчилел чок ажыглаанындан болгаш суугу (печканы) шын эвес кылганындан болуп турар.

Бо чылдың март 31-де Тээлиниң өрт болгаш авария камгалал албан черинге Тээлиниң дугаары ийи ортумак школазында өрт болганының дугайында дыңнадыг кирген. Дүнекиниң бир-ийи шак үезинде чаа-ла хып, өөскүп эгелээн өртүү көрген, эскерген кижи чок болган. От салыр черден өрттенип эгелээш, школаның дээвиири кээп душкенде өрт кезээнге дыңнаткан. Чалбыыштыг өртүү өжүрериге болгаш ортумак школаның эт-севин камгалап алырынга Тээлиниң өрт камгалал чериниң шериглери эрестиин көргүзүп, эвээш эвес күжүн үндүргеннер.

Бо дээрге тус школада ажыл-агый чериниң таңныылының болгаш одакчыларының даанган ажылынга ээ-харыысалга чок чоруун көргүзүп турар. Ындыг кижилерни моон соңгаар ажылга туткан херээ бар бе?

Бо чылдың июнь 2-де Кара-Хөлдүң Тас-пы-Аксы суурнуң Ленин кудумчузунга турган 14 дугаарлыг бажың эт-севи-биле катай өрттенип калган. «Өрттен артпас» дижири дег, оон чүү-даа артпаан. Өгнүң херээжен ээзи Оксана Сонам-Байыр газ баллонун плитага кожуп, салып тургаш, өртү үндүрген. Ооң арны-бажы, холу өрттенип калган. Ынчангаш хамааты кижи бүрүзү моон чогуур түңнелди үндүрүп, бот-серемчилелдиг болуру чугула-дыр.

Эрткен чартык чылда Тээлиниң өрт камгалал албан чериниң ажылдакчылары районнуң девискээринде бүгү-ле организацияларның өрттен камгалал байдалы кандыг болуп турарын хынап көргеннер. Хыналданың түңнелинде чамдык организация черлери өртке удур дүрүмнерни каржызы-биле хажыдып турар болганнар. Чижээ, Тээлиниң белеткел конторазы (даргазы Кама Ортаат) дүк шыгжаар складында машина-техниказын катай тудуп, гараж кылып алгаш турганы илерээн.

Ооң-биле чергелештир өрт айыылының дүрүмнерин каржызы-биле хажыткаш, торгаткан чамдык хамаатылар акшазын төлевейн турары четпес. Ону албан төлээр ужурлуг! Ындыг хамаатылар бар. Бо таварылгада оларны адап канчаар, дараазында ындыг эштер туруп келзе, ажылдап турар черинден эгелээш, шуптузун сойгалап илередир апаарын сагындырып каалыңар.

Бо хүннерде мал чеминиң белеткели чоруп турар. Бүгү совхозтар, арат ажыл-агыйлар болгаш хуу-даа кижилер сиген кезилдезинде болгаш дүжүт ажаалдазында хаара туттунган болгай. Ынчангаш оларның кезип алган сигенин, ажаап алган дүжүдүн өрт айыылындан камгалаарынче онза кичээнгейни углаар үези келген. Ол дугайын билбес кижи чок. Эрткен чылдарның практиказындан алгаш көөрге, ажыл-агыйларның сарааттап алган сигеннери таңныыл чок тургулаар. Таңныыл-биле көрээ чарбаан, өрт камгалал чери-биле харылзажыр телефону чок суг болгулаар. Ол кончуг четпес! Сиген дээрге сиген-не болгай! Каш-ла минута иштинде чүс-чүс, муң тонна сиген өрттенип, хып каап болур. Ынчангаш дүрген дуза чедирер черлер-биле дорт харылзажыр телефон азы өске-даа харылзаа чепсээниң орта турары албан. Бо одуруглар чүгле Бай-Тайганың девискээринге эвес, а өске-даа черлерге база хамааржыр дээрзи билдингир. Ол ышкаш сарааттар аразы эмин эртир чоок болгулаар, чамдык таварылгаларда сарааттар аразы-биле машина хамванчок, кижи безин эртери бергедей бээр. Херек кырында норма ёзугаар алыр болза, сарааттар аразының ырак-чоогу 20 метрден эвээш эвес турар ужурлуг.

Хуу хамаатылар белеткеп алган сиген-ширбиилин кайы хамаанчокка, кажаа-хоразынга чыыпшыр, а харын-даа кажааларының кырында суг оваалап алган болгулаар. Салгын-хат хоолайлар бажындан отту ол сигенче аңаа-ла аппарып болур-ла болгай. Ону бодаар. Ынчангаш сигенни кажаа-хораадан шала хоорук кылып, ону долгандыр кажаалап алыры эки. Орта малывысты чемгерип хүнзеткеш, кежээ кажаалап аар болгай бис. Ынчан безин өрт дугайында үргүлчү бодап, серемчилелдиг болуру чугула. «Серемчилел кажан-даа артык эвес» деп, улуг полководец В. А. Суворов чугаалаан болгай. Ооң ол сөстери чүгле шериг черинге эвес, бистиң хүн бүру амыдыралывыска база херек боор турары билдингир-дир.

Ону чүге чугаалап ор сен дээр болза, моон мурнунда чылдарда муң-муң тонна сигеннивисти өртке алзып турган болгай бис.

Салчак САРЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга район.

КОМБИНАТТАН АҢГЫЛАНГАШ...

Тыва Республиканың Чазааың 1992 чылдың декабрь 1-де хүлээп алган доктаалыазугаар «Тыва даг-дугү» комбинаттың чурттала-коммунал жыл-агый эргелели бо чылың август 1-ден эгелеп комбинаттан аңгылангаш, бот-ашкарлып ажылдай берген. аа тургустунган организация —Ак-Довурак хоорайның урттала-коммунал ажылгыйының хөй адырлыг бүдүүлге чери болган. Ук организация болу уставтыг, банкыда гар саңныг, таңмалыг бол-аш өске-даа реквизиттерлиг. о бүдүрүлге чери 9 адырыг. Оларга эргелел чери, септелге бөлүү, бажыңнар эргеели, автотранспорт цеги, 100 ижи чурттаар ниитиниң чурттала бажыңнарын болгаш 50 ижи эрттирер чупар-бажың хамаарыжыр.

«Тыва даг-дугү» комбинат чаа тургустунган организацияга бодунуң өнчүзү турган бүгү чурттала бажыңнары болгаш коммунал ажыл-агый объектилерин хүлээткен. Чурттала-коммунал ажыл-агый объектилери ам хоорайның муниципалдыг өнчүзү болган. Тус чериниң чагырга чери-биле бистиң бүдүрүлге чери тускай керээ ёзугаар ажылдап турар.

Биске хүлээткен чурттала-коммунал ажыл-агый объектилериниң шынары кончуг багай байдалда. Постоянный суурда хөй каът бажыңнарның подвалдарының иштиг, соок суг агыжар хоолайлары ирик, үргүлчү суг дамдылап турар. Ооң уржуундан подвалдар иштиг шык, оларның ханалары буступ турар. Ону алды аал иштиг чурттаар бажыңнарның байдалы моон-даа дора.

Хүлээдип берген автотранспорттуң байдалы база эки эвес. Чижээлээрге, «КаМАЗ» дээр контейнерлерден бок чүдүрер машинаның дугуйлары шупту дежик, кывар-чаар чүүлдер дамдылап турар. Ажыы-биле чугаалаарга, өңчү дамчылылгазы кончуг дүрген эрткен. Ооң чылдагааны билдингир болган. Бот-башкарлып ажылдай берген үениң баштайгы айларында диледивис-биле берген тудуг материалдарының өртээн комбинат ам негеп эгелээн.

Бистиң ам кол-ла сорулгавыс — чурттала-коммунал объектилерин эки байдалга тудар, чонга ачы-дуза чедирериниң шынарын экижидери болур. Бо ажылды кылыр дээш элээн хемчеглерни ап эгелээн бис. Бүдүрүлгениң чаа базазын септеп, гаражты, тудуг материалдары шыгжаар тускай черлерни кылып доостувус. Чоннуң чагыгларын болгаш негелделерин үе-шаанда күүседир дээш диспетчер албанын тургустувус. Ол албан черлери дүн-хүн чок ажылдап турар. Олар тускай машина-биле хандыртынган. Ооң аңгыда ажыл-агыйга ажыглаары-биле канализация сордурар тускай машинаны болгаш өске-даа чугула дериг-херекселдерни тыптынып алдывыс.

Бистиң коллективте шупту 250 кижи ажылдап турар. Ниитизи-биле коллектив ам бүт кырында туруп, турушттуг, эп-найыралдыг ажылдап эгелээн. Коллективте хөй чылда үре-түңнелдиг ажылдап турарлар эвээш эвес. Оларга чазаныкчылар Шыырап Орус-оол, Маны Хомушку, Каадыр-оол Күжүгет, шеверлекчи Валентина Сарыглар, Н. П. Лапина, Т. А. Хертек оларны хамаарыштырып болур.

Ындыг-даа болза бисте мергежилдиг ажылчыннарның саны эвээш, эң ылангыя сантехниктиг ажылдакчылар. Ам бир кол кичээнгей салып турар ажылывыс—кышка белеткел. Бо берге айтырыгларның бирээзи. Ону чогумчалыг шиитпирлээр дээш бүгү күжүвүстү мөөңнеп турар бис. Амгы үеде каът бажыңнарның подвалдарын аштап, арыглап, ында бузулган ханаларны септеп эгеледивис. Бистиң коллективтиң мурнунга салдынган сорулгалар улуг болгаш харыысалгалыг. Ону күүседир дээш бүгү хемчеглерни алыр бис.

Шаңгыр-оол КЫРГЫС.
Ак-Довурак хоорай.

Тываның улустуң чогаалчызы С. Б. Пюрбюнуң төрүттүнген хүнүнден бээр 80 чылынга

БИСТИҢ ТЫВА

Арат чону
хостуг,
түреп чорбас,
омак,
Аяс хүннүг,
чырык
бистиң Тыва,
дээң-дээң!
Хову,
шатты шыпкан
хоюг дүктүг хойлуг,
Хорагай дег,
чараш бистиң Тыва,
дээң-дээң!
Ажы-төлү
хөглүг,
ашты-чутту уткан
Аас-кежиин чайнаан
бистиң Тыва,
дээң-дээң!
Сагган суду элбек,
сава сыңмас,
долган,
Чаагай күштүг малдыг
бистиң Тыва,
дээң-дээң!
Артка-бертке
боолбас
эзир куш дег,
чүглүг,
Арат чону
эрес бистиң Тыва,
дээң-дээң!
Сырын ышкаш,
оккур,
могаг билбес
маңныг
Чыраа, саяк, мунган
бистиң Тыва,
дээң-дээң!
Эгин ашкан
эттиг,
бажын ашкан
малдыг,
Эртинелиг
байлак
бистиң Тыва,
дээң-дээң!
Амыдырал —
тоол дег,
чаагай чолу чогаан
Арат чону чоргаар
бистиң Тыва,
дээң-дээң!

Сергей **ПЮРБЮ.**

УРАН СӨСТҮҢ МАСТЕРИ

Тываның улустуң чогаалчызы болгаш Күрүне шаңналының лауреады С. Б. Пюрбюнуң төрүттүнгенинден бээр 80 чыл оюнга тураскааткан хүннер чер-черлерде болуп, школаларга, библиотекаларга уран номчулгаларны, номчулга конференцияларын эрттирип турар.

Чогаалчының төрүттүнген черинге «Уран сөстүң найыры» деп хүннерни Хайыракан суурга эрттирер дээнин деткивишаан, бистиң Бүрен-Хем суурнуң библиотеказынга сентябрь эгезинде уран номчулга хүнүн эрттирер деп шиитпирлээн. Бистиң суурда уран чүүлге, номчулгага ынак, ону сонуургап чоруур кижилер хөй. Эң ылаңгыя суурувуста Чөөн Сибирьниң Күрүнениң культура институдун (Улан-Удэ хоорайда) доостан болгаш ам доозарында келген библиотекарьлар бары өөрүнчүг. Оларга суурда библиотека эргелекчизи Наталья Калиндууевна Салчак, Ирина Оруспаевна Догус-оол Кызылда ажылдай берген, Татьяна Бимбиевна Данзырын — суурда киномеханик, Антонина Савельевна Сарыг Кызылда Пушкин аттыг библиотекада ажылдап турар.

Бо-ла үстүнде адыы үнген библиотекарьларның база школада тыва дыл башкыларының киржилгези-биле план езугаар ажылдап эгелээн бис. Бистиң суурнуң библиотеказы районда база бир чүтээр эки ажылдыг библиотекаларының санында кирип турар, ном саңы четчир, номчукчулары хөй, амгы үеде номнар өртээн эде көөрү-биле дыка улуг ажылдар чорупп турар

Библиотека эргелекчизиниң хомудалы чүл дизе, чаа үнген номнарның дыка озалдап кээри болур. Сентябрь 7-ге чедир (С. Пюрбюнуң төрүттүнген хүнү) Бүрен-Хем ортумак школазынга тыва дыл кичээлдеринге шүлүкчүге тураскааткан аянныг номчулгаларны класстар аайы-биле (4-11 класс) чорударын тыва дыл, литература башкызы Клавдия Бимбиевна Карды база планнап алган.

Сергей Бакизович Пюрбю эң-не баштай шүлүк чогаадырының арга-мергежилин өөренип алган болгаш тыва чогаалчыларның башкызы чораан. Ооң 1939 чылда «Аныяк чогаалчыларга дуза» деп баштайгы ному үнген. Чогаалчы боду мынчаар сактып бижээн: «1929 чылда А. С. Пушкинниң чогаалдары-биле таныжкан мен, ооң чогаалдары сагыш-сеткилимни дүвүредип, дүрген-не шүлүк чогаалындан бижээн болзумза — деп бодай бээр турган мен». Оон күзели боттанган, ол Тываның эң шылырак шүлүкчүзү апарганы таварылга эвес.

С. Б. Пюрбю — бедик культураның кижизи чораан. Класиктиг орус, даштыкы, совет литератураны ол кайгамчык эки билир чораан болгаш бодунуң шиңгээдип алган улуг эртине-байлаан тыва чонунга өргүп чораан. Шүлүкчү А. С. Пушкинниң тыва дылга чугаададыпкан. «Евгений Онегин» — тыва очулганың эң-не шилиндээ. Оон-биле кады Сергей Пюрбю тыва поэзияга «онегин строфазынга» чурттаар эргени берген. Тыва шүлүглелдерниң баштайгызы «Чечек» деп чогаалы «онегин строфазы-биле» бижиттинген. Ооң чогаадыкчы амыдыралы каалама орук-биле чедип алдынмаан. Дыка берге моондактарны эрткенин, кым чечен чогаалга ынагыл, ол эки билир ужурлуг. Чогаалга ынак эвес кижиниң чүну-даа билбези чөп. Сталинчи тергиидел үезинде шүлүкчүнүң «Төрээн черим» деп шүлүктериниң чыындызы база чогаалчы боду хоругдаттырганын билир бис.

С. Б. Пюрбюнуң чогаадыкчы ажылы янзы-бүрү. Ол — шүлүкчү, драматург, чогаал теоретиги, очулдурукчу. Чогаалчы Александр Александрович Даржай мынчаар бижээн: «С. Б. Пюрбю — тыва шүлүк чогаалының шылгараңгай төлээзи, чечен сөстүң улуг мастери болуп арткан» Ооң уран-чечен сөстерин төрелдериниң амыдырал-чуртталгазының дугайында одуругларда көрүп болур:

Өспес, төнмес чеди кызыл
өшкүлерлиг,
Өле, шилги ийи хайнак
инектерлиг.
Чайын, кыжын баглан
салбас чаңгыс аъттыг,
Чаъста, хатта чаглак
болбас самдар өглүг.
Авам шевер: ине, чүскүүн
холдан салбас,
Ачам дарган: масқа, дөжү
анаа чытпас.

Мен хөй чылдар иштинде чогаалчының шүлүктерин, шүлүглелдерин, аңаа калбак чогаалдарын, балладаларын, шиилерин, очулгаларын өөреникчилерге өөредип, тайылбырлап, шээжиледип, өөредип чордум. Каш чижек: «Чечек», «Үем болгаш үем-чергем дугайында» (шүлүглелдер) «Чыргалбай», «Кызыл кош» (балладалар), «Кызыл үер», «Ынакшылды камнаар херек» (шиилер) «Шынаппайның чугаалары», «Эргеппей дугайында тоожу» болгаш янзы-бүрү темаларга бижиттинген шүлүк чогаалдарын сайгарып өөредип чораан мен.

Ынак чогаалчывыстың юбилейин таварыштыр Каа-Хем районда амыдырал-чуртталгазының аайы-биле чурттап, ажылдап чоруур чогаалчының чаңгыс чер-чурттуг чурттакчыларындан уйгу чок Улуг-Хемге болгаш С. Б. Пюрбюге, ооң өскен-төрээн ынак хемнери Эъжим, Демир-Сугга, чогаалчының дөргүл-төрелдеринге мөгейип, солун дамчыштыр байыр чедирип олур бис.

Савелий САРЫГ.
Бүрен-Хем суур.

Сеткил хайнып, чечен ырны чогаадыр дээш
Чеже сөстү кожуп, шенеп, шиливес дээр
Сергей ПЮРБЮ.

БИЧЕ СЕТКИЛДИГ, БУЯННЫГ КИЖИ

Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы, Күрүне шаңналының лауреады, Тываның литератураның болгаш уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, очулдурукчу Сергей Бакизович Пюрбю сентябрь 7-де 80 харлаар турган.

Мен мааа улустуң чогаалчызының чоңга билдингир чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында эвес, оон кайгамчык биче сеткилдиг, хүндүлээчел, чоңга, ылангыя оон арга-сүме айтырган аныяк чогаалчыларга буянныг ачы-дузазының дугайында кыска сактыышкынны кылыр бодадым. Эң-не баштай ооң-биле 1965 чылдың ноябрь айда «Тес-Хем» совхозтуң (амгы Чүргүй-оол аттыг) төвү Берт-Даг суурга чугаалажып, таныжар аас-кежиктиг болган мен. «Будуктуг ышка күш чыглыр, буянныг кижиге чон чыглыр» дижири ышкаш улуг чогаалчының келгенин дыңнааш, аңаа ужуражып көрзе, ниити кыдырааште бижип турар чүүлдеримни көргүзүп көрзүмзе чүү дээр ирги деп бодал мени амыратпастай берген. Ынчалза-даа ниити кыдыраашта бижип каан шүлүктерим дээрге улуг чогаалчыга көргүзери-биле белеткевээн, аңаа-ла бодумнуң бодалдарымны шүлүктеп бижип алган болганымда ында грамматика талазы-биле частырыгларның-даа бары чугаажок, ажыы-биле чугаалаарга, чедир бышпаан «кадымны» чогаалчыже сунарындан эгенип, арай ыядып турар байдалым база бар.

Ынчалза-даа чогаалчыга ужуражып болур таарымчалыг үени көрүп тургаш, ооң амыр-мендизин айтырып, шүлүктүг кыдырааажымны өлче сунуптар аргалыг болган мен. Оон соонда чогаалчы ажылын доозуп алгаш, чанып кан соонда, ындыг-ла үр болбаанда «Шын» солунга бичии арынчыгаш үнүп келген. Ында «Таныжыңар, чаа ат, чаа үн» деп эгениң адаанда Сергей Бакизович мынчаар бижип каан болду:

«Чогаалчының ажыл-херээ мени «Тес-Хем» совхозка чедире берди. Номчукчулар-биле ужуражыышкын соонда меңээ шала дөрбегер эриниг, арай улуг думчуктуг, чиңгежек сыныг кижи ындазында дидим эвези сүргей чедип келди.

— Биче-оол Доюндуп деп кижи мен. Силерниң-биле ужуражыксаан кижи мен ийиндей-дир.

— Чүнүң дугайында ирги? — деп айтырдым.

— Силерге көргүзүп алыр дээн чүвем бар — дээш, хойнундан ак карттыг ниити кыдырааш уштуп келди. Ажып көрген, шүлүктер болду. Элээн шүлүктерни кончуг экизидим. Оларның иштинден ийи шүлүктү номчукчуларга күзелдиим-биле бараалгаттым».

Оон адаанда «Авамга», «Чаңгыс көрзе» деп шүлүктеримни парлап каан болду. Оларны номчулкаш, хей-аъдым көдүрлү-ле берген.

«Талантылыг кижилерниң бир кол шынары — өске кижилерде эки чүвени эскерип билири» — деп Н. Карамзин бижээн. Менде бичии-даа болза чогаадыкчы талант барын улуг чогаалчының эскерип, чогуур деткимчени үе-шаанда кылганынга өөрүп четтиргенимни ам-даа илередип чоруур мен. Ооң бодунуң холу-биле бижээн чагаазындан каш одуругларны мааа киирип көрейн:

« Экии, эргим эш Доюндуп!

Силерниң мурнуңарга сеглеп четпес улуг буруулуг болган кижи мен. Бо дугайында айыткаар чүве чок, кандыг-даа яланы хүлээр ужурлуг кижи мен.

Силерниң кыдырааажыңар душ боом мээң архивим иштинче кире берген чүве-дир. Ону дилеп, тып чадап кааш, «ыяткан кижи ыдын өлүрген» чүве дээн ышкаш, сураг барган кижи болгай мен. Чоокта чаа, кевии-херекчок саазыннар эмгелеп, архив чиңчерлеп чыткаш, таваржы бердим. Мен силерниң чогаалдарыңарны шагда-ла сайгарып каапкан кижи болдум. Хай боом, ол кыдырааш чиде бербээн болза, биеэде-ле чорудуп бериптер, азы силер мааа чорупп турунарда чугаалажып кааптар ийик мен.

Ам канчаар боор буруулуувну база катап илеретпишаан, бо чагааны бижиир ужурга таварышканым бо-дур ийин. Бо чагаага силерниң шүлүктериңер дугайында хөй чүве биживес мен. Чүге дээрге ол дугайында саналдарымны кыдыраашта чогаал санында демдеглеп каан мен.

... Мээң силерге сүмем: нары-шээ чокка бижип көрүңер. Талант бар-дыр, дат артынче чаштынгаан херээ чок. Силерниң чоң деткиир дээрениңге бүзүрээр мен. Силерге каң-кадык болгаш чедиишкинниң болурун күзедим.

67 ч. XI а. 12 х. Силерниң Сергей Пюрбю».

Кайгамчык-ла биче сеткилдиг кижи аа. Ооң мээң мурнумга чүү буруузу бар боор. Ол кыдыраашты дедир чорударының бичии саадай бергенинге ынчаар болдун буруудадып турары ол ышкажыл. Чогаалчы-биле Берт-Дагга хууда чугаалажып турар үемде ооң амыдыралынга таварышкан бир берге таварылганы мээң чугаалааным дыңнааш, дыка-ла хомудаан, кээргээн мен. «Националист» деп кара нүгүлдүң казыргызынга кактырып шииттирип, хайлыг үүлеге таварышкаш шылынга, четтиг чорукту алыс туюулунга чедип тургаш, хосталып чанып келирге, кадайы ийи урууң алгаш, кайназ-даа барганы билдинмес, чиде берген болган. Бакизовичиниң ийи уруу ачазынга дендии ынак турганнар. Оларын тып алыр дээш болдунарла хемчеглерни алган, түңнел чок болганын дыка-ла хомудап чугаалап олар чүве ийин. Ол кадайының төрээн чуртунга база четкен кижи. Ында база барбаан болган. Орус чурту делгем болгай, ол-ла хевээр барган дээр.

Бо биче сеткилдиг, улуг угаанныг, буянныг кижи мээң чогаалчылар коллективче кирер оруумну ажыткан деп быжыы-биле бүзүреп чоруур кижи мен. Хоочун чогаалчы Моңгуш Эргептиң «Шын» солунга ооң дугайында сактыышкынында мындыг одуругларны мен база катап сагынмас аргам чок. «Бак-кыс оглу Сергей та чеже кижиге аажок улуг деткимчени көргүзүп, кедергей угаангыр арга-сүмезин берип келген кижи ыйнаан! Тыва чогаалчыларда ону-ла мактавас, аңаа-ла өөрүп четтиргенин илеретпес кижи чок ийин». Эки кылган ажыл, элеп читпес деп чүве ол-дур ийин.

Бо улуг кижиниң А. С. Пушкинниң «Евгений Онегин» деп шүлүктээн романын тыва дылче очулдуруп кааныныңуран-чечениң шуут-ла магадап ханмас кижи мен. Ону Тываның ном үндүрер чери 1956 чылда 3 муң экземпляр кылдыр парлап үндүрген. 1996 чылда «Евгений Онегинниң» тыва дылга эң баштайгы парлаттынганының 40 чылы болур. Ол юбилейге уткуштур ук романны дагын катап парлаары — чоңга, амгы аныяктарга улуг белек деп саналдаар-дыр мен.

Бодунуң төрээн дылын чүс хуу билир ындыг чогаалчы кайда-даа чок-ла харын. Ынчалза-даа шүлүктээн романның тыва дылда очулгазын номчаан номчукчу Бак-кыс оглунуң төрээн тыва дылын тергиин эки билир чогаалчы дээрзин дораан-на эскерип каар. Сергей Бакизовичиниң элээн каш чогаалдарын концерттерге шээжи-биле номчуп чордум. Бо удаада угаанымда синип калган, оон «Авамга тураскаал» деп шүлүү-биле бо кыска сактыышкынымны доозуп каайн:

Алдан харның казапчазын
Арта бастым. Ынчалза-даа
Амдыгаа дээр чаш төл ышкаш,
«Авай» — диксээр, чассыксаам кээр.

Чажымда-ла «кызыл-дустаан»
Авам күжүр бажым суйбап,
Чанымда бо турган ышкаш.
«Авай» — диксээр, чассыксаам кээр.

Бедик, делем хонажында
Авам күжүр дириг хевээр
Мени сактып орган ышкаш.
«Авай» — диксээр, көрүксээм кээр.

Ийи карам соолбаанда,
Изиг чүрээм соовааанда,
Аяс хүнүм ашкалакта
Авам өлбес дириг чоруур.

Биче-оол **ДОЮНДУП.**
Берт-Даг суур.

САГЫЖЫМГА АРТКАН

Сергей Бакизович Пюрбю чогаалчы-биле бодумнуң чуртталгамда ынчаар чоокшулажы бээр боор мен деп кажан-даа бодавайн чораан мен. Ам бодап орарымга, «Ийи дагның баштары чоок-даа болза уткушпас, ийи кижиниң аразы чеже-даа ырак болза уткужа бээр» деп турары шын ийин.

Ынчаарда мен көдээ суурга башкы болуп ажылдап чордум, а ол Кызыл хоорайга Улусчу чогаадылга бажыңынга ажылдап турган болган. Мен Сергей Бакизовичини ырактан көөр болгаш чогаал талазы-биле аравыста чугаа кылбаан мен. Бир-ле катап, 1967 чыл үези чүве. Совет эрге-чагырганың бежен чылынга уткуштур кожамыктар, шүлүктер мөөрейи чарлаан мындыг. Шаанда-ла Улан-Бурааа ойтулааштың кожамыктарының ужу-кыдыын дыңнаан кижи болганымда, орта киржир деп шиитпирлеп алган мен.

Чоннуң амыдыралындан чаа кожамыктарны, шоодуглуг чүүлдү, Ленин, партия дугайында шүлүктерни Улусчу чогаадылга бажыңынче бижээш чорудупкаш, олур эвес мен бе. Сактырымга ол конкурска бөдүүн ажылчыннар киржир дээн-дир деп бодаан мен. Ынчангаш бодум дидимненип бижий бергеним ол чүве болгай.

Харыыларын солуннардан манап-ла турган мен. Сураг. Элээн үр апарганын бодаарымга алды, чеди ай чеде берген. Бир-ле көрүп турарымга садыгларга «Аныяк үннер» деп чыынды үне берген мындыг. Ону ажып көрүп орарымга, мээң баштак кожамыымны ында парлап каан болду. Амыраарым-даа хөлчок. Удаваанда ол-ла чылын «Ашпас хүн» деп чыынды үнүп келген, ону база ажып көре бээримге, ында база мээң шүлүүмнү парлап каан, база-ла өөрүп тур мен. «Чүү кижи мени ынчаар деткий көрүп турар апарды» деп бодалга дораан-на алзыптым.

Күскээр он ай үезинде «Тываның аныяктары» солунга биеэ конкурстуң түңнелин номчаан мен, мени эки бижээн дээш шаңнаан, мактал бижик «кудуруу» — акша база бар болду.

Түңнел үндүргенин бижээн солунда кандыг-даа сайгарылга бербээн Черле частырыг чок деп чүве кайын турар дээш бир Кызылч чораашч, Улусчу чогаадылга бажыңынга кире бергеш, ооң коридорунга базып тур мен.

Орта бир херээжен кижи менден чүнү канчап келгенимни сонуургап айтыра бээрге, мен ужурун аңаа чугаалаарымга, мени бир өрээлче айыткаш, олче кире берди. (Шынында мен конкурс шүлүктерин аныяк чогаалчылар сайгарып турар боор деп бодап чораан мен). Эжикти оң холум-биле ажыткаш көре каапарымга, менче удур көрүп алган Сергей Бакизович Пюрбю олур эвеспе. Арным изиш дээн ышкаш болгаш, холум эжиктен салдынмас, будум эргиниң арта бастына берген, ынай-даа, бээр-даа баар аайын тыппайн тур мен. Ол мени билип кааны ол боор. Оожум үн-биле:

— Кириңер, кириңер — дээ олур.

Ам-на өрээлинче кире бердим. Мендилеңдим, мени өрү чалааш, чоогунче олуртуп алды. Мээң чүге келгенимни дыңнап алгаш, мынчаар чугаалааны сактып чор мен:

— Күзээниң чедип аар, сураанын тып аар дээр ийикпе моң. Бир эвес күзел бар болза бижиир-ле, өөренир-ле, ажылдаар-ла болгай. Белен чүве чок, берге болгай — диди.

Оон мен байырлашкаш чорупкан мен. Каткы, хөглүг чогаалчым дугайын өөрүмге чугаалаан мен.

Ол-ла чылын бажыңымга чедип келгеш, каш шүлүктерни бижээш солун черинче чорудупкан мен. Оон удаваанда чогаалчылар хуралы болур, сени чалап тур бис деп мындыглар болду. Аңаа киржир дээш хап чеде берген мен. Бир дугаарында Олег Карламович Сагаан-оолдуң бодалын дыңнап орарымга, чогаалды шенеп турар кижилерде эртеми, ажылы чогаал бижииринден ырак кижилер хөй деп турар мындыг. Математика башкызы, инженер, эмчи суг-суг деп туру ийин. Ол ам меңээ хамааржып турары ол деп билдим Ол 1968 чыл үези боор. Шүлүк бижип турар кижилер билир ужурлуг дээш, А. С. Пушкинниң «Кавказ» деп шүлүүн өөренириңге чижек кылдыр ол илеткелинге киирген эки чораан.

Даразында хүн шүлүктер сайгарылгазы эгелээн. Мээң каш шүлүктеримни Алдын-оол Даржаа авыдайым сайгарып эгеледи. Мээң бир шүлүүмнү номчааш, мына «Арнымга номну үстүргештин удуй бердим» деп одуругну номчупкаштың мени сураглап эгеледи эвеспе: «Сени ном-биле хаваанче үстүрүптер болза канчап удуур сен, бо сөстү шын эвес ажыглаан» — дээш, эки чүве чок шүгүмчүлелди алдым ийин.

Ооң өөлүнде аалга чедип келгеш, шүлүк бижиир хөңнүм чок апарган мен. Ынчангы суртаалга алзып, удавас коммунизм турар дээрге аңаа бүзүреп, школаларга хөй чылдарда өөредилге эргелекчилеп, директорлап чордум. Ол үеде хостуг шактарымда Сергей Бакизовичиниң чагыын бола сактып келгеш, шүлүктерни шаам-биле сомнап ап турар апарган мен.

Ам катап ужуражыр бодаарымга, чогаалчы Сергей Бакизович чок апарган, орта аажок хомудаан мен. Хире-хире ону болгаш ооң чагыын сактып келгеш, бижиттиниип, өөренип чоруур мен.

Чамдык ийи-чаңгыс шүлүктеримни солун черинче чорударымга үнгүлээр-дир. Ол ындыг кончуг эки эвес шүлүктер-дир ийин. «Кижи кижи хирезинде, хилиң-торгу чаазында үнелиг» деп чоннуң үлегер домаанда ышкаш мээң шүлүктеримни шаанче үнелеп чоруур чогаалчыларга: Кечил-оол Эжер-оолга, Александр Даржайга, ам бистиң аравыста чок Моңгуш Доржуга четтиргенимни илередип чор мен.

Бо-ла чораш, кижилерниң салым-чаяаның аңгы-аңгы деп билген мен. Бир чамдыктары шүлүктерин дораан бижий бээр, а өскелери чоорту бижиир хевирлиг. Ынчангаш чаңгыс аай негелде кижилерге чамдыкта таарымча чок болур хире. Бистиң кезек чогаалчыларывыс четпес чүүл көрүп каанда, шүгүмчүлээрин бодаар. Бир эвес аныяк салым-чаяан ындыг чүүлге таварышса бергедезе хөңнү деп бодаар мен Чогум кижилерниң бактаары ындыг-ла эки эвес арга, ооң орнунга мактап турар болза, ажыктыг болдур ийин. Кижи кижи хире-шаанда.

Солунга бо талазы-биле чогаалчыларга угланыышкын бээр хевирлиг критик кижиге Сандан Сандюну адап болур мен. Ол чаа үнген номнарга, шүлүктерге эвээш-даа болза, сайгарылганы чөптүг чүүлге үндезилээш кылыр, чогаал талазы-биле билии шыырак кижи деп билип чор мен. Ооң эвээш-даа болза, бижип каан чүүлү аныяктарга өөредиглиг.

«Буянныг кижи хүндүткелдиг, будунтуг ыяш чаглактыг» деп улус чугаалажыр болгай, ол шын. Ындыг кижилерниң бирээзи Сергей Бакизович Пюрбю деп билир мен, ооң чагыын күүседир дээш, утпайн ажылдап сактып чор мен.

Алдын-оол **ОНДАР.**
Ийме суур.

ӨГБЕМГЕ

Чаагай орук күзеп каайн деп ырым сөзүн
Чаяан болуп деткээн хүнүң утпайн чор мен,
кужур өгбем.

Бедүүн сеткил хаяызындан кады кожа
Мөңге чыргал йөрээриниң кундагазын
көдүрген бис.

Кежиг кежип, арттар ажып келгениңни
Херечилээн ыскыттарлыг кадыр хаваан
тудуп, суйбап,

Чайгы ынчыын, делгем-чырык өрээлинге,
Чаа бижээн тааланчыг шүлүглелиң
номчуп ордуң.

Эрткен оруун, уян чалыы ынакшылың,
Эрте час дег, иле-тода караам орта
чуруттунуп.

Үнүң дыңзыы, чүрээң согуу улам киткеп,
Үерлээн хем дүргектелип чалгаан ышкаш
кыннып келчик.

Ишти кара нүгүл-хопту калчааратккан
Ийи-чаңгыс кижилерге чүдүүр үе
сени база,

Оюп эртпээн. Дөспес хып дээн назыныңда
Оранчокче шөлүп-хоруп, хилис черге
түрег көрдүң.

Хопту базар күчүлүг шын даңы адып,
Хостап, өөртүп теңниг демир херим
эжиин ашты.

Судальның могаг билбес оккур чылыы
Шуптувусту кашпал хемге, делгем ховаа
чалгыннап чор.

Сени бирде угаап, топтап ханып дыңнааш,
Селемезин херлип чайган дайынчыга
дөмейлээр мен.

Өшпес оттуг, чечен сөстүг ырың-биле
Өзүп орар салгал чоңга чалгын берип.
мөңге чуртта.

Маады **БОЛАТ.**

ТУРАР ИЙИК

Саян эдээ тыва черге
Сагыш-чүрээн ырлап чораан,
Сергей Пюрбю чораан болза,
Сезен харлаан турар ийик.
Алдан харны ажыр
чурттааш.
Арттырып каан чогаалдарың—
Өөр-өнер тыва чоннуң
Өлүм билбес өнчүзү ол.
Аксы-сөзү сеңээ четпес
Адааргактар хоптаза-даа,
Алдар-адың арыг тиилээш,
Арат чонуң өөртүп чор.

Василий **ТАМДЫН-ООЛ.**
Хоочун бижикчи.

МӨГЕЙИГЛЕР

Тываның улустуң чогаалчызы Сергей Бакизович Пюрбюнуң төрүттүнгенинден бээр 80 чылынга тураскааткан кежээлер, ужуражылгалар, номчулга конференциялары, чогаалчының делгелгелери Кызыл хоорайга болгаш район төптеринге, сумуларга болуп эртер болгаш уламчылап турар.

● Бөгүн республиканың Алдан-маадыр аттыг чуртшинчилел музейинге тыва чогаалдың үндезилекчизи С. Б. Пюрбюге тураскааткан кежээни 3 шакта организастап эрттирер. Ужуражылгага чогаалчылар К.-Э. К. Кудажы, М. Б. Кенин-Лопсан, Ю. Ш. Кюнзегеш, күш-ажылдың хоочуну Т. Ч. Норбу болгаш өске-даа аалчылар киржир. Чыылган чон С. Б. Пюрбюнуң Тыва Арат Республика үезинде латин үжүктер-биле бижип турган шүлүктеринден эгелээш амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир чогаалдарын сонуургап көөрлер. Ол ышкаш музей коллективиниң концерти база болур.

● Чогаалчы С. Б. Пюрбюнуң чурттап турганы Кочетов кудумчузунда бажыңынга эртенгиниң 11 шакта ооң мемориал-самбыразын тургузар. Аңаа Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Николай Куулар, чогаалчылар Кызыл-Эник Кудажы, Юрий Кюнзегеш, Салим Сүрүң-оол, Моңгуш Кенин-Лопсан, Светлана Козлова болгаш өске-даа чогаалчылар, хоорайның хөй ниитизиниң төлээлери, журналистер киржир.

● Ол-ла хүн республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга С. Б. Пюрбюнуң төрүттүнгенинден бээр 80 чылынга тураскааткан байырлыг кежээ болур. Тываның улустуң чогаалчызы, драматург, прозачы, очулдурукчу С. Б. Пюрбю дугайында ажык чугааны шүлүкчү Ю. Ш. Кюнзегеш кылыр. Ол кежээге сураглыг шүлүкчү, прозачы, шии чогаадыкчызы Сергей Пюрбю дугайында сактыышкыннарны чогаалчылар Н. Куулар, К.-Э. Кудажы, В. Серен-оол болгаш өскелер-даа чугаалаар. Хөгжүм-шии театрының артистери С. Б. Пюрбюнуң шүлүктерин, ырларын, шиилерден үзүндүлерин чыылган чоңга бараалгадыр.

● Ол кежээ үезинде республиканың культура ажылдакчыларының тургусканы С. Б. Пюрбю аттыг шаңналдың лауреаттарга байырлыг байдалга тыпсыр.

УТПАС ЧОГААЛЧЫМ

Сураглыг чогаалчы Сергей Бакизович Пюрбюнуң чогаалдарын школачы чылдарымда-ла таныш «өңнүктерим» дег билир апарган мен. Школага, районга, республикага болгулаан уран чүүл көрүлделеринге оон чогаалдарын уран чыдып номчуп, харын-даа шаңналдыг черлерни ап тургулаадым. Улуг чогаалчы Сергей Пюрбюну Кызылга башкы институдунга өөренип келгеш, бир-ле дугаар көрген мен ийин. Ынчан ол Улусчу чогаадылга бажыңының директору болуп ажылдап турган. Ол ачам чогаалчы Александр Тамбы-Сүрүн-биле кончуг чоок таныш, өннүк турганы-биле мени хөлчок чоок хүлээп алыр турган. Адазын салгаан чогаалчылар ховар болур чүве дээрзин ол бо-ла чугаалаар турган.

Шынап-ла, «Тываның аныяктары» солунга ажылдап тургаш, ол улуг чогаалчы-биле чогаал талазы-биле бо-ла харылзажып турдум. Харын-даа бижип алган шүлүктеримни-даа көргүзер апардым. Ол оларны кичээнгейлиг номчааш, чүгээр дээшкиниң мактааш, багай бижиттингеннерин шуут-ла корзинкаже кирип октавыт дээр. Оон ынай шүлүк бижииринң узун-дур. Моон кинотеатр чедир кылаштаанымны чуруп каардыр сен. Оон херээ чок, шүлүк ханы утка лыг, кыска болур ужурлуг дээрзин угаадыр турган. Ам бодап чоруурумга ооң оозу кончуг шын ийин. Кызып ажылдаар болзунза шүлүкчү болурунуң баримдаазы бар-дыр деп чагыын ам-даа утпайн чоруур мен.

Бойдуска чүү-даа чүве мөңге турар эвес. Ынак чогаалчывыс аар аарыгдан мөчээн. Ооң хөөржүдүлгезинге база эш-өөрүм-биле киришкен мен. Оон соонда чогаалчының төрүттүнгенинден бээр 60 чыл болган байырлыы Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурга болду. Тываның бөлүк чогаалчылары-биле аңаа база киржир аас-кежиктиг болган мен. Орта улуг чогаалчыларның болгаш чогаалчының өөнүң иштиң Нина Дмитриевнаның сактыышкын чугаалары, шүлүкчүге тураскааткан шүлүктери аныяк кижиге өөредиглиг, ажыктыг, солун болган. Мен база аңаа ол үеде чүгээр-ле деп бодааным С. Б. Пюрбюге тураскааткан шүлүүмнү номчаан кижи мен. Баштайгы шүлүктерим чыындымны номунга «С. Б. Пюрбюге тураскааттым» деп бижээн чүүлүм чокка үнген чораан. Ол шүлүк бо ийин:

Чогаалчының чыынды номун
Сонуургааштың садып алдым,
Бажыңымга кежээликтей
Мага хандыр номчуп ор мен.

Сукөүн ханып, таалап келир
Чүлүктүг-ла чогаал болду.
Теккен дерин чүрээмдиве
Тоду агып бадып турду.

Уругларым өзүп келгеш,
Уламчылап номчузун дээш,
Дептериңге чүве бижээш,
Деңдии камныг шыгжап чор мен.

Тываның улустуң чогаалчызы, Күрүне шаңналының лауреады, прозачы, шүлүкчү, шии бижикчизи, очулдурукчу, аныяк чогаалчыларның башкызы, ханы угаанныг, хөлчок биче сеткилдиг, чылар-чылбас будуштуг, тыва чоннуң ынак чогаалчызы, мээң эң-не хүндүлээр кижизиг кижим Сергей Бакизович Пюрбюге тураскааткан кежээлер, номчулга конференциялары, ужуражылгалар культура одагларында болуп эртип турарынга чоргаарар-дыр мен. Ол өндүр улуг кижиге тураскааткан Тываның культура ажылдакчыларының эвилелиниң тургусканы шаңналды республиканың культура ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Сергей [illegible] бир-ле дугаар идип үндүрген. Ынчангаш С. Б. Пюрбю аттыг шаңналдың баштайгы лауреаттары беш кижи бо чылын тодараттынган. Оларга шаңналды, херек демдээн, тускай бижикти В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга С. Пюрбюнуң төрүттүнгенинден бээр 80 чылынга тураскааткан байырлалга байырлыг байдалга тыпсыр. Сураглыг чогаалчы чогаал бижииринден аңгыда культура шугумунга хөй чылда ажылдап чорааның билир болгай бис.

Ынчангаш Тываның алдарлыг оглу Сергей Пюрбю аттыг шаңналдың баштайгы лауреады болганымга чоргаарланмас аргам чогул. Улуг чогаалчының ады мөңгежиреп-ле турзуң.

Сарыг-оол **КУУЛАР.**
Журналист, шүлүкчү.

Бойдус болгаш кижи

СОЛУН, ЧАЖЫТ ЫР

●Очерк●

1.

Мурнумда чортуп орган эжимни эки билир болгаш, ооң дугайын бодай бээр мен. Аңчыларның сөзү-биле алырга, дүржүлгалыг аңчыларны, алдан хар ажа берген-даа болза, «орук баштаар, олча тывар» деп хүндүлеп адаар. Кара-куш оюнунче орук баштакчызы эжим алдан үштээн. Төрүттүнгеш өскен чери тайга-сынның ыяш-даш аразы, кадыр, бедик болгаштың ындыг боор, өске-даа тайга чурттуглар ышкаш, кууруш чуга, ак кестүр, калбаксымаар арның кежир ол-бо чыткылаптан сыгыгларны чидиг карактары хөме баскаш, бир-ле хөглүг аян киирипкензиг, дурт-сыны чолдак кижи. Аът кырынга болза, чудук кырында орген кара-куш дег, ивичары кырынга харын шору, оолдарзыг кестүр. Менче хая көрүнгүлээрге, «Че, кара-кушка баар-ла бис, кайы хире аңчы эр эвес сен, көргей мен» дээнзиг. «Куш кандыг черде боор ийик моң?» деп бодумга шенеп айтырыг салгаш, хонары-биле дугурушкан черивисти дескиндир көре каап-тым. Чоорту бедээн сын дөжемин хевирлиг аърга ишти. Холушкак ыяштыг. Ортумак дыттар, оларны аралаштыр ында-мында шивилер, хадыннар, шыргай эвес кестүр чаш ыяш. Ырак эвесте кадыр деп болбас, бүүрелчин бары илдең чер. Одагланыр черивис чоорту кудулаан бичежек ой. Ында кара суг сыстып чыдар. Бо Кушкаш кайын чазар. Эрткен чылын Хады-Чазыга куштап барган черим база мындыг болчук.

Часкы чылыг хүн турган. Даарта база мындыг хүн улажыры илдең. Салгын какканы безин билдирбес. Ыржым. Кежээликтей апарган. От салырын, балды туткаш, ыяш дооларын хоржок деп каан бис. Черде чыткан кургаг будуктар, ыгбыскыннар чыып алдывыс. Аъттарны шала ырады, куду өленде дескере оъттарып кагдывыс. Олар былгырып, дааш үндүре бээр болду бе деп сезиндивис. Аан бичии от салгаш, шайлаай-ла.

Кулаш чыгы чоон дыт баарынга дыштанып, оожум чугаалажып ор бис. Чылыг хүнде арга иштинге магалыын чүү дээр! Эжимниң сарыгзымаар, эрес карактары чүгүржүп каап ор. Чазын, мартта эжим бо аъргага кара-куш оюну болур чер дилеп, ону көрүп ап чораан дээрзин билир мен. Ону хөөреп ор.

— Көрүп ор сен чоп, Алексей. Куш концерти мындыг черге болур. Шуут хадыга база ойнап болур. Чазын шилип алган, эптиг дээн чери бо болчук. Ылап шинчээн мен. Хар кырынга чалгыннарын далбайты салгаш, маңнап турган истери бар, тапталдыр баскылааны илдең болган. Челендир ушкан азы ыргая берген ыяштар баарынга салган мыяан көрген мен. Эр куштар адааннажып хүрежип турда, мойнунуң кара-ногаан дүктери ында-кайда чулдунуп чаштай берген чыткылаар болчук... Кижим менче айтырганзыг көрдү: «Чоонган деп сен, чыл бүрү куштап келген кижи, кара-кужунуң элер, ырлаар чери билир эр-ле болгай сен, хала?»

— Элээн чоруп-ла келдим — дей тыртып кагдым. «Изин көрүп танывас, ырын дыңнап билбес. Сени кандыг кушчу дээрил...» — деп, чазын бир аңчының эжинге кадалып органын дыңнаан мен. Часкы кара-куш изиниң шилип алгаш бержип ойнаар чериниң дугайын база бодап ордум. Ол амытанның үр-ле кылаштап, кат аймаа, ылаңгыя кишкулаа, ыяш бүрүзү чип, чемнеп турган чериниң кайдаазын тыппаан шаанда, сагыш база амыравас. Бир эвес эр куш дузакталдыр хевирлиг баскан иске бөөлдениш каап чораан болза, ылаңгыя деңгеликтер таваржырга, ыр-шоор төгер бир чери ол болур. Ынчап чоруй изи чидер. Ужуп үнгени ол. Оон демги чериндэн каш базым черге дораан хонар. Ийи буду-биле харже хандыр баскан болур. Куштуң ойнаары ол. Бир амыдыралы ынчаар эгелээр. Чүү-бир чүве ону хойзупкан болза, куш ол чериңге ховар кээр, шуут келбестей-даа бээр-ле. Часкы агаар-бойдус байдалы куштарга кандыг салдарлыг болурун аңчы кижи шинчилеп билген турар ужурлуг. Аърга киргенде аңчы — эртемден дижир ийик бис.

2.

Чеже хире куш кежээ кайда ыяштарга, кандыг хевирлиг черге кээп хонарын, ол чериң уг-шиин, кандыг ыяш кайда колдап үнгенин бурунгаар оюп азы иштинче шуут кирип чорааш эртер моондактар бар бе — оозун баштай билип алыр. Одагдан каш базым ырап чоруй, ийи чарлып алдывыс. Чүгле быжыг серемчилел херек. Эки дыңнап бил, эки көрүп ал. Оон башка даарта эртен эрте кылыр аңнаашкыныңны бичии-ле черден буурадып ап болур сен.

Карангылап-ла ор. Мурнумда турар дөрт-беш хире дыттарның бирээзиниң артынга кургаг черге, оорганы келген уумче көрүндүр туруп алгаш, ынай-бээр көргүлеп, кулак салып, дыңнаалап тур мен. Оон ханылап болбас. Келзэш туруптум. Бичежек куштар үнү дыңналгылаар. Ында-бир черде торга шагзыраанзыг соктаны-дыр. Чижик кушкаштар чыжыраар, ушкулаар. Часкы кежээ куш хөгжүмү черле ындыг. Ол аразында шиви болгаш дыт холуштур үнген чиңге чыдыгның бетинде хире, далдыраан аар дааш дыңналды. Улуг-ла кара-куш кээп хонду. Оон соон дарый ол чоокка база бирээ кээп саадапты. Шимчээр, бурунгаарлаар эргем чок. Сыртая берген бо турунда, чөңынга-даа кээп хонуптар болгай. Чанар оруумну ужуп келген куш дүй хонмазын дээш, куш оюнунче дыка ханылаваңым чаяан болган. «Кушкаш аңчы кайын чазар...» дээн бодал бажымга кирди. Ынчап-ла тур ам дээнзиг, ырак эвесте шивилер аразында база бирээ хонупту. Үш-дөрт хире эвес, оон хөй улуг-каралар кээп хонуп-ла турлар. Куш элери агаар-бойдустуң байдалындан, аңчының дыжызындан кол хамааржыр. Куш эткен ышкаш болду. Канчаарым ол боор, тода дыңнавайн бардым. Ам-на: «Те-ка-ака!» дей каапчык. Бичии болгаш база катап этти. Боостаазын шензэн ыраажы-ла ыйнаан ол. Кежээ элери эртенгизинден өске боорун хоочун аңчыдан дыңнаан мен. Кежээ элип орган азы ужуп чораан кушту боолаар болза, аңчыларның шагдүптен бээр сагып чораан чаңчылын үрээни ол болур.

Карангылаан. Чанар. Одагга белеткээш хойлап алганым дөрбелчин ак саазыннарны чанар оруумда ыяштарның будуктарынга көскү кылдыр аскылап кагдым. Эртен карангыда бээр куштап кээрим-де орук айтыр демдээм ол.

3.

Чорук айлажып, чаңнык дүшкен дыттан кургаг чартылар чыып, будуктар-биле холлааш, бичежек от ужуткаш, шай хайындырып алдывыс. Чемненип алгаш, одаавыс өжүргеш, тавар хөөрежип олур бис. Чылдың бо үезинде улуг одаг, чылыг шуглак-дежек херекчок. Кол чүве — карангының ыржымын үреп болбазы. Чамдык кушчулар фонарьлыг болур. Оон херээ чок.

— Көрбес бе. Сээң таланда эвээш-ле дизе алды-чеди, мээң таламда он шаа бар хире-дир. Куш турлаа чер чораан харын. Эртир удуп болбас. Оран-тандывыс хайырлаары, олча-кежии дээш-ле келдивис ыйнаан. Ам дыштаныыл — дээш, эжим таакпы кыпсып аар дээш оттуг-ыяжын шугланың иштинче чажыра туткаш, шап алчык.

— Дижиликтер чүү хире дээр сен? — деп айтырдым. Кежээ кара-куштарның ужуп кээп турганын көрген-даа болзумза, дижиликтерни тодаратпаан эвес мен. Ынчангаш айтырганым ол. Дижиликтерниң кайда шиштее берген олурарын ылаптап албас болза, бичии-ле шимээнни өөрүнге медээлептерлер. Оларны кижи эндеп болур де.

— Чамдык улус семизин болдааш, кыс чүвелерни ада бээрлер болдур ийин. Ынчап черле болбас. Куш ойнунуң үезинде дижиликтер хөй-даа туруп болур... — диди.

— Куш оюну иштик черден келээр ырап бар чыдар деп бодаар мен... — деп чыдырымда, кижимниң карактары хөглүү сүргей чырыш диди:

— Ынчанмайн, эр. Кижилерниң серемчилел чогу-биле чеже куш турлаа үрелбээн деп бодаар сен. Өрт чиген хөө-дазыртка кандыг куш чоруурул. Ыяжын кам-хайыра чок кезип каапкан куу төжектерге чүү куш орарыл?!

4.

Сагыш-сеткил деспес болганывыстан карангыда-ла базып үнүптүвүс. Эрте болган тудум — улам эки. Куш одунмаанда олче чоокшулаар апаар. Далажып черле болбас. Дааш үндүрүп черле хоржок. Дүүн кежээ ыяш будуктарында аскылап каан ак саазыннарым эдерип чорааш чедип келдим. Ам-даа чүве орта көзүлбес. Куш-даа этпес. Стол теннизиниң даажы ышкаш, «Те-ка»-даа дыңналбайн-дыр: «Кужуң база дыжы деп бил. Хензиг-ле дааш үндүрүп, серемчилелиң кошкадыр болзуңза, шоруң-на. Нарын, ховар дээн ол аңнаашкынга чедиишкин дугайын бодаар дизе, хөй аргаларны билген турар». «Бир эвес бо эртен «хелин дүжсүн-зе», куш дээн аксын човаа» деп бодум бодумга сагындырдым.

«Тк-тк!» диди эвеспе. Улаштыр «тк-тк-тк!» дигиледи. Даап мендеп бежен метр хире-ле черде хире. Чагыланыла бердим. Дааштың уу турган ыяш ортаа үезинде-ле хире. Тынымжым тыртыпкан, кулак салыпкан ор мен. Эжим база мен дег, часкы шылгалдазын дужаап тур боор. «Оо, Тожунуң шыырак ивижи араттарының бирээзи, сураглыг аңчы Кушкаш шылгалда айтырыгларынга тергиин-не харыылаар боор» деп бодап чордум. Аңчы сөзү дамчып тараар, аърга оъду үнүп тараар дээр але.

5.

Эжимниң боозунуң даажы дыңналгалак. Демги ырлап эгелеп орган кужум база катап эгеледи-ле. Ам чеп чыраан. Топтап турарымга, бодап турганым черде бо ор-ла. Дүүргемни холга эптештир туткаш, база катап ырлап эгелээр орта, бурунгаар ийи базкаш, боомну көдүргеш, тонаан адыргаш, быктынче шыгаап чоруй, мажыны далаш чок бастым-на. Ок деггенин билдим. Куш бир ийинче чайлыксап, будуктан дырбактаны каап ора, чиңгис кырынче аап кээп дүштү. Барып алыр дээш далашпадым. Шимчеп үнүптер болзумза, өске куштарны хойгусканым ол. Оранның хайырлааның, оглунуң олчалааның чүү шаг болгаш барып алгаш чоруптум.

Чер элээн чыраан. Ол аразында эжимниң сыгыр-октуу ырак эвесте ийи удаа дагжады. Эжим ийи куштуу дизе баглаан бо келди.

6.

Кара-куш оюнунга аңнаашкын — ол дээрге берге, нарын үүле. Дан хаяазында арга-ээм ыржымынга хандыкшыл, төрээн бойдуска, дириг амытаннарга ынакшыл, ону билириниң, оларның амыдыралынга дорт хамаарылганың болгаш камгалаарының сеткил-хөөну сиңниккен спортчу мергежил, ажыктыг дыштанылгадыр. Кара-куштуң үнү элдептиг чажыды-биле тыртым, оожуму-биле, өске хөй чүүл куштарга деңнээрге, белен тывары берге тывызыын бойдус кижиге ыдып турар. Ук тывызыкты тывар дээш аңчы хайгааралга, кежар чорукка, көрүнгүр, дыңнангыр болур мергежилге хөй-хөй кижилер өөренип ап чоруур.

Арга иштиниң думбейинге аспас апаар бис. Куш дөвээлээр чериниң ыяжы безин онзагай, ол-бо черлеринге баш бурунгаар таарыштыр тарып каан ышкаш болур. Өске кандыг-даа аңнаашкынга бойдус биске бо дег бир янзының чажыдын бербес.

Кара-куш тоолзуг ырызы-биле эрте чазын кожазы куштарны: «Мени дыңнаар силер, дуңмаларым!» дээнзиг хөлзедиптер. Ынчангаш ооң ыры-хөгжүмүнүң эгелээр мурнунда хамык куш үнүн оон-моон чарыштырып кириптер. Олар дыңнакчылар-дыр. Куш бүрү дөмейлешпес үннүг. Беш килограмм чеде бээр, чамдыкта оон ажа-даа бээр деңзизи-биле ыраажы ол куштуң ышка кээп хонары безин тускай даагтыг, тускай медээлиг, тускай аяныг. Өске куштарга бодаарга, оон «сула чаннап эрттирипптер» чүвези бар болдур ийин. Ынчалза-даа төрүмелинден ынчаар «чаннаар» аажызы-биле ол онзагай куштарның төлээзи. Элип орда, ону аңчы часкан болза, чүү болганын ол чамдыкта шуут эскербейн баар. Дүжүк үнүн шээ каап орар секундаларында ол чүнү-даа дыңнавазы, көрбези-биле тускай бүдүштүг.

«Шыырак аңчы мен» дээр кижилерни дыңнап чоруурга, «Куш аңнаары амыр чүве-ле болгай» — дигилээр. Ол дээрге куш ырлап орда, көрген дораан боолай шаап алыр дээн арга ышкажыл. Аңчының аажызы, байдалы, үзел-туружу чижек-хемчээлиниң хиреша-биле черге чорда кестү бээр дээрзин олар кайын билбээлер деп.

Чылдың ол-ла үезинде тоол-тывызы-биле түмен аңчы чүректерни хөлзедип үндүрүптер ол ховар дээн хөгжүмчүнү хуула ажыып харазар чөгенчиг төтчеглекчи аңнаашкындан камгалап, оон шаг-шаанда-ла бодунга чаяап кааны ыры-хөгжүмүн сеткилиниң чымчаа, чүрээниң бердингени, бойдус хүрээлелге ханы ынакшылын-биле, үениң тевииниң аайы-биле чайгылыш чок билип ап чор, эргим аңчы!

Алексей НУГУУРАК.
Тожу район.

ТАЙЫЛБЫР: чыдыг—шивилерлиг, сугжуташ баткан иемдик чер; улуг-кара—кара-куш; дижилик—кыс кара-куш; «хелин дүжер» — курут дээн утказыг.

Төрүттүнгең хүнүңер-биле!

Бай-Тайга районнуң Шуй суурунда чурттап, ажылдап турар бистиң эргим ынак аавыс **Вера Кыргысовна** болгаш ачавыс — **Эник-оол Хомушкуевич КОНГАРЛАР** бо хүннерде төрээн хүннерин — ачавыс 50 харлааның, аавыс—46 харлааның демдеглеп турарлар. Олар 4 уруг, 3 оолду өстүрүп, кижизиткен болгаш бүгү назынында арат-чонунга бараан боол, ак сеткилдиг ажылдап, амыдыралга быжыг туруштуун көргүзүп келгеннер.

Бис, оларның уруг-дарыы, ада-иевистиң төрүттүнгең хүннерин таварыштыр оларга чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, ажыл-ижинге ам-даа чедиишкиннерин, аас-кежиин болгаш эң кол чүүл—кан дег калыкшылды күзээривисти илередип тур бис.

Уруглары, оолдары: Мариана, Марта, Милана, Малина, Алик, Эдик, Вадик; күдээлери—Март-оол, Эрес, кенни — Сайдаш.

◆ ◆ ◆

Бистиң ынак эргим аавыс **Наталья Седеновна САРЫГЛАР** сентябрь тостуң хүнүнде таптыг-ла 50 харлаар деп турар. Бистиң аавыс Чаданада районнуң херглекчилер ниитилелиниң складының эргелекчизинде 32 чыл иштинде ажылдап турар кижи. Ол ажылынга дыка мергежээн, кызымаккай-даа. Наталья Седеновна садыг шугумунуң алдарлыг ажылдакчызы боол, «Күш-ажылдың хоочуну», «Садыгның тергиини» деп медальдарның төлептиг эдилекчизи.

Бис, ооң уруглары, аавыстың төрүттүнгең хүнүнге уткуштур чүректиң ханызындан изиг байырны чедирбишаан, мооң-даа соңгаар чедиишкиннииг ажылдарын, кан дег кадык-чаагай болурун, бистиң аравыска үр-ле чурттаарын сеткиливис ханызындан күзеп тур бис.

Туран хоорайда чурттап, ажылдап турар уруглары: **Люба, Андрей**, Чаданада уруглары — **Борис, Кара-кыс — Радик; Жанна**; уругларының уруглары — **Диана, Начын, Айсуу, Жаргал** болгаш өске-даа дуңмалары, төрелдери.

Чарлалдар бюрозу

«ВОСТОК» СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

«Восток» («Чөөн чүк») дээр, чектиг инвестиция фондузу силерни боттарыңарның акцияларынга бижидилгеже чалап турар. «Восток» дээрге Тываның чектиг инвестиция фондузу-дур. Бистиң республиканың чурттакчы чонунга хуужу-дулга чектерин боттарынга ажыктыг кылдыр сайгапарынга бо Фонд дыка дузалаар. Силерниң чаңгыс чегиңерге бирээзи 1 муң рубль өртектиг 10 акцияны бээр бис.

«Восток» болза хөй орулгалыг бүдүрүлгелер акцияларының ээлекчизи-дир. Оларның аразында аңгы-аңгы адырның бүдүрүлгелери, тодаргайлаарга, атомнуг дериг-херекселдер кылыр заводтар, ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгелер, энергетика комплекстери, алды-кештен бөттер даараар фабрикалар дээш өске-даа хөй санныг бүдүрүлгелер бар.

«Восток» дээрге Тыва Республиканың өнчү-хөреңги комитединиң чөпшээрели — лицензиязын алган кара чаңгыс фонд-дур.

Өске фондуларга бодаарга, бистиң Фондувус Тываның иштинде бүдүрүлгелериниң улам сайзырап хөгжүүрүнге дээштиг дузаны чедирип турар.

Сентябрьда чыгдынган чектер база-ла Россияның улуг ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында орулгазы хөй бүдүрүлгелериниң акцияларын орнап, садып алырынга ажыглаттынар апаар.

«ВОСТОК» силерни манап тур!

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 30. (Облсовпроф бажыңы). телефоннар №№ 2-11-51, 2-40-93.

● ● ●

ШАҢНАЛЫ—1 МИЛЛИОН РУБЛЬ

Организацияның гаражындан 1993 чылдың сентябрь 2-ден 3-че дүнезинде көк өңнүг, 04-39 ТВА дугаарлыг чаа УАЗ-469 автомашинаны оорлап аппарган.

Ол машинаның кайдаазын 3-39-51, 3-33-78, 3-43-41, 02 телефоннарже дыңнаткан кижини 1 миллион рубль түңнүг шаңнал манап турар. Тыпкан кижиниң ат-сывын адавазывысты бадыткадывыс.

● ● ●

«ЗИЛ-130» автомашинаны чартык прицеп-биле кады, «Запорожец» автомобильден аңгыда, кандыг-даа чиик автомашинага орнап азы садып турарывысты чарлаавыс.

Ол автомашинаны орнап азы садып алырын күзээр кижилер бар болза дараазында телефоннарже долгап болур: №№ 3-27-94, 3-22-52 болгаш 6-17-67.

● ● ●

1993 чылдың октябрь 2-де Чөөн-Хемчик районда Бажың-Алаак ортумак школазының тургустунганындан бээр 60 чыл оюн таварыштыр ачы-буян чедирилгезиниң марафонун организастап эртти-рер. Ол школаның доозукчуларын, анаа ажылдап чораан башкыларны, аалчыларны чалап тур бис.

Школаның дирекциязы.

● ● ●

Улуг-Хем районнуң Хайыракан ортумак школазының 1963 чылда доозукчуларын бо чылдың сентябрь 11-де школага 10 шакта чыгдып, 30 чыл болган юбилейге келирин чарлап тур.

Оргкомитет.

ХОМУДАНЧЫГ-ЛА-ДЫР

Аңныыр сезонунга хамаарыштыр

Бо чылдың август айның сөөлгү хүннериниң бирээзинде «Тувинская правда» солунну номчааш база тыва радионуң дамчыдылгаларын дыңнааш дыка-ла хомудаанымны номчукчулар-биле үлежир деп бодал-биле бо материалды солунга бижиир деп шиитпирледим. Херектиң ужуру чүдел дээрге массалыг информацияның ол чепсектери Тываның девискээринге куштарны аңнаарын чөпшээрээниниң дугайын дыңнатты.

Мен ам 78 харлыг кырган кижи-дир мен, ынчангаш эрткен үениң-даа төөгүзүн карааым-биле көрүп, амыдыралдың эки-даа, багай-даа таларын чурттап эрткен-не болгай мен. Суг куштарын аңнаарын чөпшээрээп кааныңга сагыш-сеткилимниң ханызындан дүвүреп, шуут алаң кайгай берген олур мен. Бистиң ак-көк Тывавыстың девискээринге кандыг-кандыг куштар турбады дээр боор, эргим номчукчу, бодуңар көрген-не болгай силер. Ол каас-чараш куштар ак-көк дээрни барык-ла шыва алган, дистиичипкен ужуп чорууурлар ийик чоп. Олар чазын чанып келгеш, чуургаларын чазылдырып алгаш, чайын оларын өстүрүп ап, күскээр 8—9 айларда оолдарын ужудуп өөреткеш, берге, соок кышты эрттирип алыры-биле чылыг чурттарже ужуп чорууурунга өөредип алгаш, ол чурттарже дистинчипкен ужуп чоруп турда, хөөремин-биле чугаалаар болза, шынап-ла, дээрни дуглай аптар чүве-ле болгай. Оларның ужуп чоруп турарын көөрге, харын-даа сагышка муңгараанчыг-даа, чарлышкынының үнүн олар чуртунче, чонунче салып-даа тургаызыг-ла болгай.

Үениң өскерилгениң кончуун. Ол хамык дистинчипкеш ужуп чоруп турган куштарывыс ам бар бе? «Чок» деп дорту-биле чугаалап болур бис. Ам кая-даа чораш, көк-даа, кара-даа дуруяаларның, аңгырларның, өдүректериниң, кастарның, тогдуктарның, торлааларның чүгле боттарын хамаанчок, оларның ыдын безин кижи дыңнавас апарган чүве-ле-дир. Оон чылдагааны чүде деп бодаар силер? Мээң-не бодалым мындыг: сөөлгү эрткен 10—15 чылдарның дургузунда Тывага чазын ужуп келгеш, күзүн оолдарын өстүрүп алгаш, чылыг чурттарже кышты эрттирип алыры-биле ужуп чоруур деп турда, Тывага аңнаар сезонун чарлап турганы-биле чүгле бодунуң ол хүнүн бодаар төтчеглекчилер адып-боолап, өй-сан чокка кырып каап тар турду. Моон халавындан бистиң Тываның хөлдеринде, хемнеринде эштип чоруур хөй санныг суг куштары ам төнеринге чоокшулааның чон көрүп, билип-ле тур боор.

Дириг амытаннарның өзүп-төрүүр үезин кижи бүрүзү билир-ле болгай. Ындыг турбуже, суг куштарының таптыг-ла чылыг чурттарже ужуп чоруурунуң үези кээп турда, ол куштарны аңнаарын чөпшээреп турарга болур бе, азы арткан эвээш санныг суг куштарын шуут чок кылыр деп сорулга салдынып турар чүве бе? Мээң-не ол айтырыг талазы-биле бодалым ындыг. Улуг назылыг кижилер-биле чугаалажып-даа көөрга, күзүн суг куштарын аңнаары черле шын эвес деп санап турарлар. Бодап-лаа көрүңер: ажы-төлүн өстүрүп алгаш, ужуп чоруур деп турган куштарны канчап өлүрер чүвел? Ажы-биле чугаалаарга, оларның когун үзер дээни ол эвес бе?

Бо үениң дургузунда чүнү көөбедим дээр. Суг куштарын аңнаарын чөпшээрээни соонда, хамык куштарны өлүргүлеп каапкан соонда оларның оолдары хемнер, хөлдер кыдыынга балыг-бышкын, аштаан, доңган чорууурун бо-ла көөр мен. Оон күзүн соой бээрге, олар ол-ла черлеринге доңуп өлгүлеп калган чыдар боор чорду. Силер бодап-даа, кээргеп-даа көрүңер даан. Чылыг черлерже ужуп чоруур дээрге, олар орууң кайнаар, канчап чедерин билбестер-ле болгай.

Амыдырал деп чүве бар. Ону чүгле кижи чурттап эртер эвес, а бүгү дириг амытаннар база чурттап эртер-ле болгай. Долгандыр хүрээлелди, бойдус курлавырларын камгалаар деп чүгле сөс кырында ажылдап, а дириг амытаннарны оларның таптыг-ла өзүп-көвүдээр үезинде кырып-хыдып турарывыска болур чүве бе, эргим чонум?

Бо айтырыг анаа-ла-бир бөдүүн айтырыг эвес, а дарый шиитпирлээри чугула айтырыг деп бодап олур мен. Ынчангаш күскү үеде суг куштарын аңнаарын чөпшээрээр чорукту шуут буруу шавары, ону соксадыры чугула деп бодалдыг мен. Ол айтырыгже кичээнгейни чүгле чон эвес, а республиканың Президентизи, Чазаа угландырар боор деп улуу-биле идегеп, дилеп олур мен.

Михаил ЧАМЫЯН.

ӨРШЭЭГЕН-ДИР

Чүген, чулар сөөртүп маңнап чоруур шаамда
Чүгээр эр деп улуг оолдар мактай бээрге,
Чалгыннытга деңнежиксээш коргуш чокка
Чалымнарже дырбактанып үнүп чордум.
Чайлы берип, халактадып болур турган,
Кадырлары, кошкелери өршээген-дир.

Чажыттарым ажып аарын бодай бергеш,
Чалданыш чок тенектенгеш, ээремдиве
Чакпалыгга чедер дээштиң чаңгыс эвес
Чанагаш чаш эъдим деңгүр шымнып чордум.
Чайгы сугнуң дувүн орта шуглап албаан
Чалгыгларның кээргелдиин кайгаар-дыр мен.

Ында-хаая кужур ботту силгип келир
Ынаар, мынаар октап болур бергелер бар.
Ынчан харын чоок кижим холун сунар,
Ынчангаштың арын-нүүрнүң дазылдары
Ынчаар күштүг үзүлбейн, үргүлчү-ле
Ынаныштың хөрзүнүнден аспактанган.

Сергей НОРБУ.

Ном болгаш номчукчу

«ТЫВА ХАМНАРНЫҢ ХУВУЛАРЫ»

Тыва улустуң угаан-сагыш культуразын улустар аразынга нептередир талазы-биле могаг-шылаг чок буянныг ажылын бистиң энерелдиг Чазаавыс бедик-биле үнелеп сураглыг тыва чогаалчы болгаш этнограф эртемден Моңгуш Бора-Хооевич Кенин-Лопсанның «Тыва хамнарның хувулары» деп чаа ному орус, тыва, англи дылдарда каттыштыр үнгени өөрүнчүг. Бо чугула өөредилгелиг номну аныяк журналист Ольга Нанзат-оол чедиишкинниг редакторлаан.

Тыва хамнар бистиң бойдузувустуң хуулгаазын ажы-төлү, чүвени баш удур өттүр көрүп хүрүмнээр. Карак көрнүр, бир эвес өг-оран-савага кем-херек үүлгеткен кижиниң бачыттыг илик-хеви арткан болза, ону база баш бурунгаар билип каар. А бир эвес кижиге кандыг-бир хай-халап каража-когарал таваржып апарган болза, ону база баш удур хүрүмнеп, билип каар, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга «бүдүү билир» азы карак көрнүр онзагай бүдүштүг кижилер-дир.

Шаанда мен бичиимде, Хемчикке Кызыл-оол хам деп кижи турган. Хамнаар мурнунда отка кызыдып каан кыскашты өжүр чылгаптар, күскүн өттүнер. Оон эпти-ле курлуп каар, дер-бузу төктүп, өлүг-дириинин ийи аразында сүт апаар, ону улус «Хамы кире берген-дир» дижирлер. Ол ынчап барганда каш хүннер улаштыр аъш-чем безин чивес, боданып-ла, боданып-ла олуруп бээр, коргунчуг-даа, кээргенчиг-даа апаар. 30 чылдарда ачам кыжыктааш, хенертен чок апаарга, ук хам өөвүске хамнааш:

— Калган оол ам-даа арткан ажы-төлүнде хымыралдыг-дыр. Сүнезини дагын эглип кээр боор, чүге дээрге ол назыындан кончуг элекке чарылгаш ыглап-сыктап хомудап чоруур-дур, чааскаанзырап — дээн.

Ооң соонда каш хонганда хеймер дуңмам Хүреңмей деп кончуг чараш кыс чок апарган ийин, хөөкүй.

Ачавыстың дөртен тос хонуунда демги-ле хам от кывыскаш, аавамга мынча дээн:

— Калган оолга дириг амытаннар хилинчээ четкен-дир — деп база хүрүмнээн.

Шынап-ла, ол шын болган, чүге дээрге ачам бичиизинде куй иштинге төрүп алган морзуктуң чаш оолдарын ыштаар дээш (тар куйдан үндүрүп алыр дээш) куй аксынга от салыпкан, оон хат хадый бээрге (ол Кара-Шанчыга болган), от хөрлээлээш, чаш чүвелер өрттенип калган чүве-дир, оон бээр-ле ачавыстың чүрээ аарыыр, дүне улаарзар, алгырар-кышкырар апарган, чеже-даа хам-ламаларга көргүзүп чадашкан. «Чер-суг ээзи килеңнээн-дир, калчан көк морзук мунуп алгаш сүнезини чоруй барган кижи-дир» деп хам хүрүмнээн.

Бистиң хүндүлүг эртемдениңиз М. Б. Кенин-Лопсан бо чаа номунда кирген шинчилелдеринде хамнарның хувуларын, хам кижиниң ук-төөгүзүн, карак көрнүр илби-шидизин, кончуг тывызык чечен алгыштарын дыка-ла солун кылдыр чыып бижээн-дир, ол улуг ажылы дээш аңаа өөрүп четтирдим.

Санлю САНДАН.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мээң чечен дылым» 10.00, 13.30, 17.00 шактарда; ВИДЕОЗАЛ: «Булуттүң бурган чуруу» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ханныг акшалар» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Император» 15.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Боду анаа-ла селгүүстээн моортай» 9.00 шакта; «Булут—эмваажан ораны» 10.40, 14.10, 17.40 шактарда; «Келир үе зоназы» 12.20, 15.50, 19.20 шактарда.

«Шын» солуннуң Улуг-Хем районда тускай корреспондентизи Кежик-оол Түлүшович Чөревениң акызы

Даш Түлүшович
ЧӨРЕВЕНИҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр «Шын» солун редакциязының коллективи оон чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Россия Федерациязының Курстандартының Тывада стандартизация болгаш метрология талазы-биле төвүнүң коллективи, ук төптүң ажылдакчызы

Шүлүү Максимович
ХАЙЛЫПТЫҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр, оон өг-бүлезинге, уругларынга, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000
АГАР САНЫ: «Тыва союзпечать» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редакторнуң оралакчызы Н. С. БАЗЫР.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91,— 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниити-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34.19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3.36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш — 3-39.15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-92, 3-34.57; чагаа—3-39.03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер—2-27.41; солун чедбейн барганда — 3.57.92; 3.14-94; бухгалтерия — 3.37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аңмазы. Тиражы 19.850 Чагыг № 167.